

Oud@Utrecht

Nacht van de Utrechtse Geschiedenis De Gezichten van Utrecht

Op zaterdag 8 oktober wordt de vijfde Nacht van de Utrechtse Geschiedenis gehouden, in een bijzonder jaar waarin we 900 jaar stadsrechten vieren. Het thema is 'De Gezichten van Utrecht'. Een tipje van de sluier: Kaj van Vliet en Bettina van Santen vertellen over hun boek *Gekomen om te blijven* en Beatrice de Graaf over rampen in 900 jaar stad Utrecht. Beleef

bijzondere inblikjes en flitslezingen bij Het Utrechts Archief, Bibliotheek Neude, Paleis Lofen, Museum Catharijneconvent, de Domkerk en het Academiegebouw. Ga op pad met de stadsgidsen van Gilde Utrecht of doe mee aan een nieuwe Oud-Utrechtse Pubquiz.

Informatie volgt op www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl.

Agenda

Historisch Café over 900 jaar waterbeheer

Dit jaar is het 900 jaar geleden dat de bewoners van Dorestad (Wijk bij Duurstede) de Kromme Rijn afdamden. Daarmee werd een begin gemaakt met waterbeheer in ons gebied. Het leidde tot ontginningen en de aanleg van afwateringsvlieten en -weteringen in het gebied van de huidige wijk Leidsche Rijn. Gerda Oskam, bestuurslid van Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden en voorzitter van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens en Leidsche Rijn, vertelt erover.

Vrijdag 9 september 2022, 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis.
Vanaf 1 september aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 95e jaargang nummer 4, augustus 2022 / ISSN 1380-7137.

Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.

Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen).

Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong.

Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Lezing culturele netwerk van Jan van Scorel

Jan van Scorel (1495-1562) was de eerste kunstenaar uit de Noordelijke Nederlanden die werkte in Venetië en Rome. Van Scorel reisde ook als pelgrim naar Jeruzalem, een dure en exclusieve reis. In 1524 keerde hij terug naar de Nederlanden, waar hij kanunnik in Utrecht werd en uitgroeide tot een succesvol kunstenaar. In deze lezing maakt Gaila Jehoel duidelijk dat Van Scorel bovenal een succesvol netwerker was, die zijn artistieke, diplomatieke en zakelijke talenten wist in te zetten bij het behalen van zijn ambitieuze doelen.

Woensdag 28 september 2022, 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 september aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Historisch café met Jos Stelling

Onder de titel 'Van Louis Hartlooper tot de Slachtstraat' vertelt Jos Stelling over zijn werk als filmmaker en over de geschiedenis van zijn filmtheaters. Dit jaar is zijn nieuwe filmtheater Slachtstraat opengegaan. Daarnaast werkt hij aan zijn laatste film, *De Dans van Natasja*. Het wordt een interactief historisch café met veel anekdotes en ruimte voor vragen.

Vrijdag 14 oktober 2022, 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis.
Vanaf 1 oktober aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Omslag

Magazijn De Zon aan de Stadhuisbrug in 1898, later Vroom & Dreesmann. Detail van teruggevonden glas-in-loodraam uit de V&D door A.C. Valstar, 1925.

DE ALKMAARSE GLAZENIER, ROEL HILDEBRAND

Inhoud

4

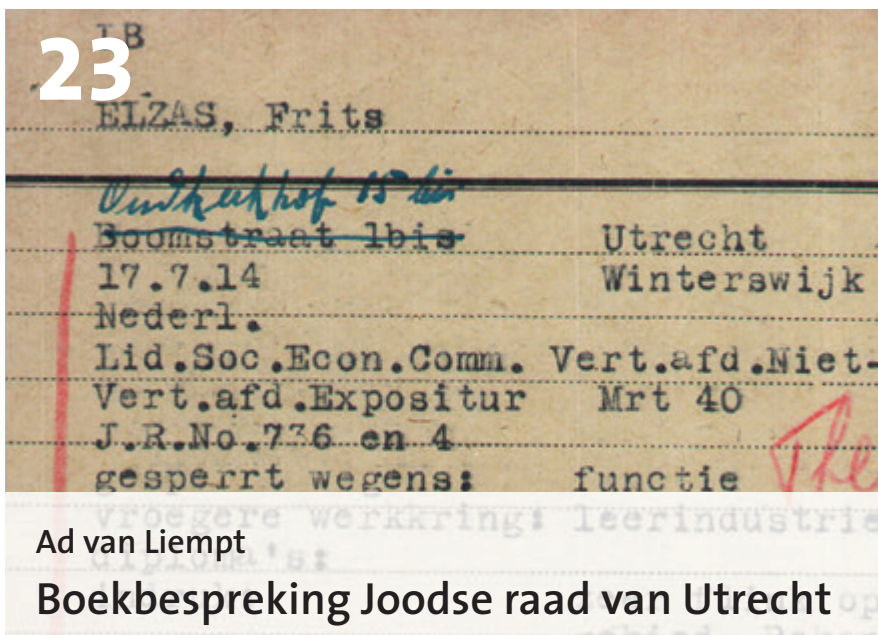
Ton H.M. van Schaik
Andreas aan de gevel

9

Catharina van Daalen
Machiel Wilmink in Utrecht

23

Ad van Liempt
Boekbespreking Joodse raad van Utrecht

14

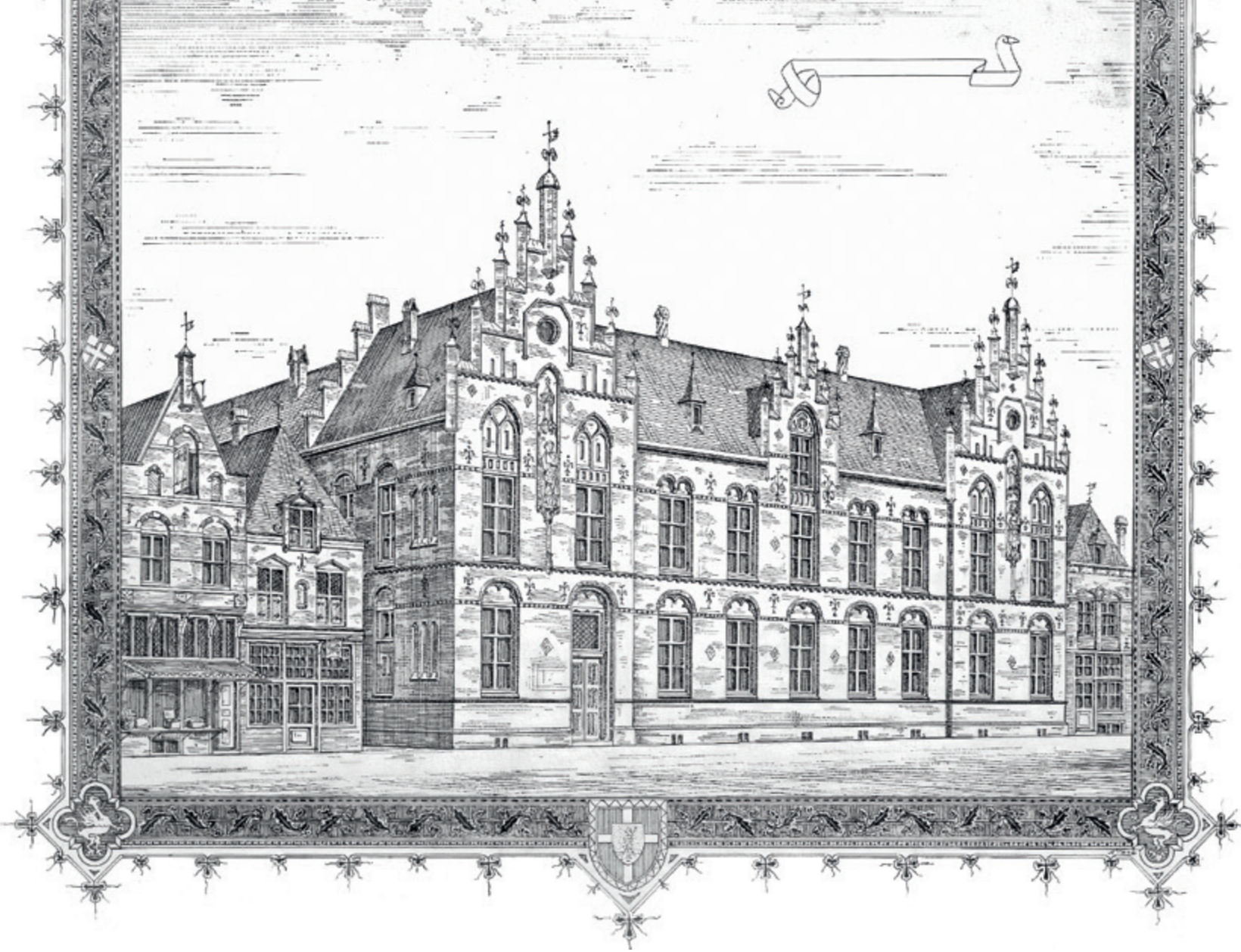
Arjan den Boer
Glas-in-lood van A.C. Valstar

18

Twan Geurts en Christiaan Veldman
Paus Adrianus, wereldleider uit Utrecht

26 Signalementen

Andreas aan de gevel

Ziekenhuis, zusterklooster en appartementencomplex aan de Springweg

Het lijkt wel een decorstuk: achter de oude voorgevel aan de Springweg staat een modern appartementencomplex. Oorspronkelijk gebouwd als rooms-katholiek gasthuis, werd het Andreasgesticht een klooster voor de Zusters van Liefde die lesgaven aan een imperium van meisjesscholen. Na hun pensionering mochten ze er nog oud worden. Inmiddels is het een gewild wooncomplex in de Utrechtse binnenstad. Alleen de façade met de beelden van Sint-Andreas en Onze-Lieve-Vrouw hield stand.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

De voorgevel van 'het Andreas' is het best zichtbaar vanuit de Lange Smeestraat omdat de Springweg te smal is om hem volledig in het vizier te krijgen. Het tehuis was de eerste grote opdracht van de architect Alfred Tepe (1840-1920), een belangrijke vertegenwoordiger van de neogotiek. Hij had zich in 1872 in Utrecht gevestigd op uitnodiging van kapelaan Gerard van Heukelum, de oprichter van het Bernulphusgilde. Het oudste deel van het gasthuis dateert uit 1872, dus van vóór Tepes Hiëronymushuis aan de Maliesingel (1875), de Willibrordkerk aan de Minrebroederstraat (1876-77) en de kapel op de begraafplaats Sint-Barbara (1880), om enkele beeldbepalende gebouwen van deze architect in Utrecht te noemen. Met zijn trapgevels, pinakels en twee heiligenbeelden

doet het Andreas in de verte denken aan de woonhuizen annex ateliers van Mengelberg en Tepe (Maliebaan 82-84) die de architect al voor zijn aankomst had ontworpen. Het Andreasgesticht is genoemd naar de apostel met zijn X-vormige kruis en naar diens naamdrager: aartsbisschop Andreas Ignatius Schaepman, die het tehuis liet stichten. Het gebouw kwam in vier fasen tot stand. Het oudste deel met de trapgevel op de hoek van de Springweg en de Brandstraat dateert dus uit 1872. De middenpartij met de decoratieve dakkapel volgde een jaar later, terwijl in 1877 het zuidelijke deel werd opgetrokken. In 1886 werd rechts nog een poort met bovenwoning toegevoegd.¹ Anders dan de symmetrie van de voorgevel suggereert, was het gebouw inwendig een wirwar van zalen, kamers, trappen en gangen. De meest duidelijke herkenningpunten waren de centraal gelegen neogotische kapel en de operatiekamer op de eerste verdieping. Op 30 oktober 1873 betrokken de eerste negentien Zusters van Liefde het tehuis dat tevens hun klooster was. Overste was Moeder Patricia Arendsma (1824-1881), die zich met haar medezusters in Utrecht al verdienstelijk had gemaakt bij de cholera-epidemieën van 1859 en 1866. Deze zusters van de Tilburgse congregatie van Liefde van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid, in 1832 gesticht door aartsbisschop Zwijsen, waren al eerder door Schaepman naar Utrecht gehaald. Behalve Andreas kwam dan ook Maria, de patrones van de congregatie, aan de gevel. Deze beelden werden overigens pas later geplaatst.

Schoon ondergoed en bidden op zaal

Volgens de huiskroniek werd op 5 november 1873 de eerste patiënt in het ziekenhuis opgenomen. Een briefje van overste Patricia aan de pas gestichte Utrechtse schoolfraters maakt duidelijk hoe penibel de situatie in het gasthuis aanvankelijk was. Ze vroeg de fraters een uitgeleend bed terug omdat ze onverwacht een blinde dame ter verpleging had moeten opnemen. Zo gauw het bed weer vrijkwam zou het bij de fraters worden terugbezorgd.²

De bronnen over aantallen en soorten patiënten in het Andreasgasthuis zijn schaars. Een gedenkboekje uit 1898 vermeldt een totaal van 8.000 over de achterliggende kwart eeuw. Het gasthuis nam behalve armlastige zieken ook eersteklaspatiënten op, die in 1900 drie gulden per verpleegdag bijdroegen, terwijl tweedeklaspatiënten twee gulden betaalden voor een eigen zitslaapkamer. In de algemene zalen op de begane grond lagen de derdeklaspatiënten en tenslotte waren er de armlastigen, van wie geen enkele vergoeding werd gevraagd. Het waren overigens lang niet allemaal katholieken; vooral op de eerste- en tweedeklasafdelingen werden nogal eens protestanten opgenomen. Dat wijst erop dat het

gasthuis een goede naam had en Utrechters zich niet door confessionele grenzen lieten weerhouden. De kwaliteit van de zorg steeg zeker uit boven die van het Stadsziekenhuis, waar het niveau van het verplegend personeel te wensen overliet. In het Andreas stond hygiëne voorop. 'De zindelijkheid zal met de meeste zorg worden betracht', stond er in het reglement dat het hoofdbestuur van de congregatie had opgesteld. Iedere binnenkomende patiënt werd gewassen en van schoon ondergoed voorzien, terwijl elke veertien dagen de beddenlakens werden verschoond. De voorschriften wijzen op een elementaire interne opleiding van de zusters, opmerkelijk in een tijd dat er nog nauwelijks sprake

- < Presentatietekening van het ontwerp van Alfred Tepe voor het Andreasgasthuis uit circa 1872. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Het beeld van Sint-Andreas werd pas rond 1910 geplaatst, net als dat van Maria met Kind. De gevelbeelden waren een geschenk van zuster Evangelista Merckx. [ARIAN DEN BOER](#)
- ✓ Het Andreasgasthuis kort voor de toevoeging van het zuidelijke deel in 1877. [C. MARCUSSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Van het Andreas als ziekenhuis zijn geen interieurfoto's bekend, maar zo zag de operatiekamer in het Elisabethgasthuis van de Zusters van Liefde in Tilburg er rond 1910 uit. [REGIONAAL ARCHIEF TILBURG](#)

▲ Het Hiëronymushuis, Andreasgesticht en Antoniusgasthuis getekend door Anna Maria Stumpe. Uit een album van de Zusters van Liefde voor kardinaal W.M. van Rossum, 1924. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT](#)

▼ Een mulo-klas van de Paus Adriaanschool met een van de zusters omstreeks 1917. Op de achtergrond het tuinprieel voor tbc-patiënten dat nog aanwezig is. [ANTON CORNELIS THOMANN, MUSEUM CATHARIJNECONVENT](#)

was van professionele verpleegkunde en al evenmin van gezondheidsinspectie van overheidswege. Ook medisch gezien liep het gasthuis voorop. In 1873 was er één 'dokter van het huis', een jaar later had men al een polikliniek voor ooglijders, wat uitzonderlijk vroeg was. Verbouwingen waren aan de orde van de dag, er kwam waterleiding en een telefoonaansluiting. In 1891 maakte de

installatie van een lift het interne vervoer van de patiënten een stuk makkelijker. Maar bidden stond ook op het programma: 's morgens en 's avonds werd er door de zusters op zaal hardop voorgebeden zonder dat bij de patiënten de behoefte daaraan was gepeild. Het zielenheil van de zieken stond voorop en de zusters zagen hun werk dan ook als een vorm van apostolaat. Vanaf 1900 was de geneesheer-directeur dr. W.A. Boekelman (1869-1962), een arts die zowel op zijn vakgebied als maatschappelijk groot aanzien genoot. Onder Boekelman werd duidelijk dat de situatie in het Andreasgasthuis niet langer houdbaar was. Het lag in een ongezonde, drukke volksbuurt en het was te klein; telkens moesten patiënten worden afgewezen. In 1903 kocht aartsbisschop Van de Wetering een stuk grond ten oosten van het Wilhelminapark

met de bedoeling daar een nieuw ziekenhuis te bouwen. In 1910 opende dat Antoniusgasthuis zijn deuren en verhuisden patiënten, artsen en ziekenzusters naar de Jan van Scorelstraat. Het Andreas was gasthuis af.³

Imperium van meisjesscholen

De zustercongregatie was indertijd gesticht met een dubbele doelstelling: ziekenzorg en onderwijs. Nu het Antoniusgasthuis de eerste functie had overgenomen, werd het Andreas steeds meer een 'schoolhuis', zoals dat in de congregatie werd genoemd. Het gasthuis was indertijd aan de Springweg gebouwd vanwege de verbinding met de Paus Adriaanschool aan de Oudegracht. De onderwijzeressen die in het Andreas woonden, hoefden alleen maar de binnentuin door te steken om op hun werk te komen.

Het zou te ver voeren alle scholen op te sommen die gedurende verschillende periodes vanuit de Springweg werden bediend. Het was een imperium van meisjesscholen (jongens waren voor de zusters taboe), geconcentreerd aan de zuidkant van de binnenstad. De voornaamste waren de lagere school Paus Adriaan aan de Oudegracht 265, een kleuterklasje onder hetzelfde dak, de kleuterschool Oudegracht 345, de Paus Adriaan-ulo aan Oudegracht 373, een kleuterklasje voor 'imbeciele' kinderen op hetzelfde adres en een school voor buitengewoon lager onderwijs aan de Nicolaasdwarsstraat 3. In 1928 werden bovendien in een pand tegenover het Andreas een Normalschool (kweekschool voor onderwijzeressen) en een fröbelopleiding gevestigd. Geen wonder dat in een terugblik het Andreas een van de meest vitale huizen van de congregatie werd genoemd. De zusters hadden er goed de wind onder en runden hun scholen volgens de geldende Tilburgse instructies, inperkende zowel als stimulerende. Als er meisjes op school verschenen met te korte sokjes, rokjes of mouwen werden ze gekapitteld en soms zelfs naar huis gestuurd om zich te verkleden. Tegelijkertijd gaven aansporingen als 'Waarom zou jij niet naar de ULO gaan? Natuurlijk kun je dat!' de meisjes zelfvertrouwen en motivatie.⁴ Behalve schoolhuis was het Andreas ook een sterfhuis; vanaf 1912 was het een hospice voor terminale patiënten. En er waren de noodsituaties in de beide wereldoorlogen. In oktober 1914 werden er honderd Belgische vluchtelingen opgevangen. In 1940 moesten zowel het Antonius als het Hiëronymushuis worden ontruimd en werden de zusters van daar ondergebracht aan de Springweg. In de strenge winter van 1945 hielpen de zusters bij de voedselvoorziening en de kinderevacuatie uit de stad, terwijl verscheidene van hen op de fiets naar Overijssel, Groningen en Friesland op hongertocht gingen.⁵

In 1939 had het aartsbisdom Utrecht Huize Andreas voor 50.000 gulden verkocht aan de Zusters van Liefde, die daarmee de nieuwe eigenaars werden.⁶ Dat was in lijn met het beleid van aartsbisschop Jan de Jong, die het bestuur van een aantal instellingen, waaronder ook het Antoniusziekenhuis, losmaakte van het bisdom dat ooit als stichter was opgetreden. Voor de zusters, die deel uitmaakten van de grootste congregatie van vrouwelijke religieuzen in Nederland, veranderde er niets. Hun bezigheden vanuit het klooster waren velerlei en intensief, tijd voor zichzelf hadden ze nauwelijks. Een van hen, zuster Catharine, vertelde later: 'Vroeger had je alleen maar een bed. Meer had je eigenlijk ook niet nodig. Je bad of je werkte. Voor de rest kwam je nooit op je cel.'⁷

Radicale aanpak

De nasleep van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) liet ook het leven van de zusters aan de Springweg niet onberoerd. Die betrof om te beginnen hun uiterlijk. Na twee modernisering van hun oude habijt werd in 1969 lekenkleding ingevoerd, weliswaar facultatief, maar toch. Belangrijker was dat de grote kloosterburchten van weleer werden verlaten en de zusters in kleine groepen gingen samenwonen.⁸ Zo werd in 1966 het Andreas bestemd voor oudere zusters die nog uit de voeten konden en wier functies in ziekenzorg en onderwijs intussen door lekenpersoneel waren overgenomen.

Met het stijgen van de gemiddelde leeftijd van de bewoners werden de ongemakken (en het brandgevaar!) van de oude behuizing zichtbaar en voelbaar. In oktober 1979 kregen de architecten Rob van den Hout en Willem de Wit opdracht voor de overgebleven gepensioneerde en nog vitale kloos-

terzusters een veertigtal wooneenheden te ontwerpen, inclusief enkele gemeenschapsruimten gelijkvloers. Daarbij was het de bedoeling de voorgevel van Tepe als 'gezichtsbepalend' te behouden. Een nieuw element waren appartementen aan de smalle Brandstraat, waarvoor de oude gesloten zijgevel moest worden gesloopt. In 1980 waren de eerste gesprekken over nieuwbouw met de zusters. Het betekende voor hen het uur van scheiden. In de herfst van 1981 ging de boel plat.⁹ Ook de neogotische kapel moest eraan geloven. Dit ondanks het protest van Tepe-kenner A.J. Looijenga, die deze op de Monumentenlijst geplaatst wilde zien omdat het hier ging om een van de vroegste werken van de architect. B&W van Utrecht gingen er echter mee akkoord om alleen de voorgevel te laten staan. De architecten pleitten

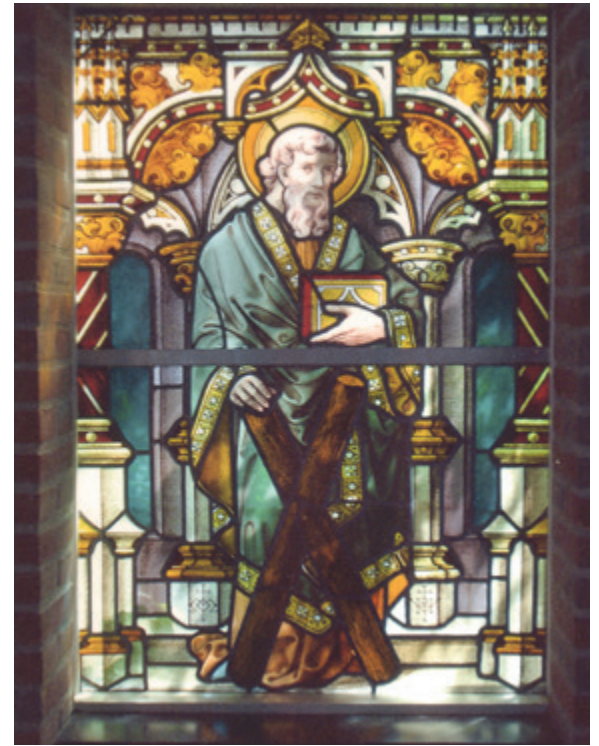
De apsis van de kapel gezien vanuit de tuin in 1980. Het gebouwtje links is de sacristie. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Interieur van de neogotische kapel van Alfred Tepe kort voor de sloop. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Afbraak van het gebouw in 1981, gezien vanuit de Brandstraat. [COLLECTIE HEDWIG DUINDAM](#)

voor een radicale aanpak, het project was immers al moeilijk genoeg. Rob van den Hout zei erover: 'We hebben een hele studie gemaakt van het gebouw en zo fraai is het ook weer niet. Het is zelfs beroerd gebouwd, je kunt er niets mee doen. Je moet niet voorzichtig zijn met dergelijke bouwwerken, niet koste wat het kost de zaak in stand houden. De kapel kan in ons bouwplan helemaal niet worden opgenomen.'¹⁰

In de loop van 1982 werd de nieuwbouw gerealiseerd. Geraamde kosten: zes miljoen gulden. In de volgende zomer konden de zusters hun appartementen betrekken en op 30 november 1983, op de feestdag van Sint-Andreas, was de opening van het gerenoveerde huis. Het betekende voor de zusters een heel nieuwe levensstijl. Ze moesten voortaan hun eigen boodschappen doen, een privéleven hebben, zelfstandig hun weg zoeken in de stad. Bovendien wees het bestuursteam er op dat de verantwoordelijkheid om een nieuwe gemeenschap te vormen ook betekenis had voor de buitenwacht. 'Geen groep is er voor zichzelf alleen. Wanneer u als gemeenschap u toelegt op een werkelijk evangelisch leven, dan komt de openheid naar kerk en wereld als vanzelf.' Vroeger kwam die vanzelfsprekend met het werk in het ziekenhuis en op de scholen, nu moest ze opnieuw ontdekt worden. Met als sleutelwoorden: gastvrijheid, openheid en dienstbaarheid.¹¹

Rond de eeuwwisseling waren de vitale gepensioneerden hoogbejaarde zusters geworden, voor wie andere voorzieningen nodig waren. In de loop der jaren waren verschillende appartementjes leeg komen te staan. En zo verkocht de congregatie in 2001 het 'Gesticht van den Heiligen Andreas' voor ruim negen miljoen gulden aan de Koninklijke NV Nationaal Grondbezit in Den Haag.¹² Die verbouwde de vroegere gemeenschapsruimten tot appartementen, zodat er in totaal 55 'eenheden' op de markt kwamen. Ze werden snel verkocht voor prijzen van 112.000 tot 276.000 (nog net) gulden. De nieuwe bewoners worden op een paar plekken in en rond het complex herinnerd aan het kloosterlijke verleden en de zieken-

huisfunctie. In de tuin bevindt zich nog een prieel dat ooit voor tuberculosepatiënten werd gebruikt, en een muurtje dat de contouren aangeeft van de afgebroken kapel. Tegen een muur is het tafelblad van het hoogaltaar achtergelaten met daarin de uitgespaarde ruimte van de altaarsteen. Binnen zijn vier glas-in-loodraampjes uit het priesterkoor te zien, waaronder een voorstelling van Andreas. Nog altijd staat op een bronzen plaquette, die de zusters in 1983 lieten aanbrengen, een kwatrijn met een wens voor de huidige en toekomstige bewoners:

*Andreas apostel de Heer getrouw
Bewaar de geest in dit gebouw,
Opdat wie leeft op deze grond
Voortbouwt op wat hier eens ontstond.*

Met dank aan Hedwig Duindam.

Noten

- 1 Register gemeentelijke Monumentenlijst gemeente Utrecht, redenevende omschrijving Springweg 478-492.
- 2 *100 Jarig bestaan van de fraters van Utrecht 1973-1973* (Utrecht, Congregatie O.L.V. van het Heilig Hart, 1973) p 51.
- 3 Rob Wolf, *Heilig vuur. Het St. Antonius Ziekenhuis te Utrecht/Nieuwegein 1910-2000* (Nijmegen 2000) p. 19-26.
- 4 Situatie scholen en klooster Maastricht, 3 april 1963. Erfgoed Centrum Nederlands Kloosterleven St. Agatha, Archief Zusters van Liefde Tilburg.
- 5 *Kroniek Andreas Klooster 1873-2001*. Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven, archief Zusters van Liefde Tilburg.
- 6 Akte verleden voor notaris E.J. Hoeckx te Tilburg op 4 juli 1939 (dl. 1231 no. 91). Archief Zusters van Liefde Tilburg.
- 7 Gert Boven, Frans Crone en Willem Mes, *Springlevend. De Springhaverbuurt in Utrecht* (Stichting Buurtfeest Springhaver, Utrecht 2000) p. 63-64.
- 8 Annelies van Heyst, 'Portret van zuster Mediatrix Hoes, overste van de zusters van Liefde 1969-1981', in: *Roomse dochters. Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn 1992) p. 195-204.
- 9 Rob van den Hout en Willem de Wit, 'Nieuwbouw in de binnenstad achter een bestaande gevel', *PT Bouwtechniek*, 37-12 (1982) p. 31-36; Rob van den Hout en Willem de Wit, 'Beschermd wonen voor gepensioneerde kloosterzusters. Verbouwing en sloop voormalig ziekenhuis', *Futura. Informatie- en communicatieblad van het Nederlands Architecten Genootschap* 18 (februari 1983) p. 11-16.
- 10 *Utrechts Nieuwsblad* 29 januari 1981. Daar ook over het bezwaar van A.J. Looijenga.
- 11 Toespraak Nederlandse overste bij de officiële opening van Huize Andreas op 30 november 1983. Archief Zusters van Liefde.
- 12 Akte verleden voor notaris J.C.C.M. Receveur te Houten op 31 augustus 2001 (nr. 27/93). Archief Zusters van Liefde.

➤ Het Andreasgasthuis als appartementencomplex, hoek Brandstraat-Springweg. [ARJAN DEN BOER](#)

▲ Het Andreasraam van Otto Mengelberg bleef gespaard en is in de nieuwbouw herplaatst, evenals drie andere ramen. [COLLECTIE HEDWIG DUINDAM](#)

< Machiel Wilmink zoals afgebeeld in het Gedenkboek voor het 15-jarig bestaan van de School voor de Grafische Vakken, 1922. [BIZONDERE COLLECTIES, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT](#)

✓ In het schoolgebouw aan de Jutfaseweg 3 zijn, na vertrek van de opleiding in 1997, koopappartementen gerealiseerd.

[ARJAN DEN BOER](#)

Machiel Wilmink en de School voor de Grafische Vakken

Liefhebbers van reamedrukwerk, spoorwegen of scheepvaart kennen Machiel Wilmink (1894-1963) wellicht als ontwerper van affiches voor de Rotterdamsche Lloyd, de Nederlandse Spoorwegen en de Jaarbeurs. Hij ontwierp boekbanden en illustreerde publicaties voor uitgeverijen als Callenbach en Nijgh & Van Ditmar. Vooral was Wilmink, in zijn eigen woorden, een reclamekunstenaar: medeoprichter van het vakblad *De Reclame*, het Genootschap voor Reclame en de Vereniging voor Reclameontwerpers en Illustratoren. Maar voordat Wilmink bekend werd in de reclamewereld, maakte hij zich geliefd bij zijn leerlingen aan de School voor de Grafische Vakken in Utrecht.

Catharina van Daalen studeerde kunstgeschiedenis en is bibliothecaris bij het Centraal Museum. Ze werkt aan een publicatie over Machiel Wilmink, haar overgrootvader.

Het huidige Grafisch Lyceum Utrecht aan de Vondellaan heeft zijn wortels in de Vakschool voor de Typografie, die in 1907 begon in een omgebouwde timmermanswerkplaats aan de Wolvenstraat. In 1899 was J.H. Askamp bestuurder geworden van een Utrechtse drukkerij en verkozen tot voorzitter van de Kamer van Arbeid van Drukkersbedrijven. Bij hem leefde al langer de wens voor een toegewijde vakopleiding voor typografen, vooral om de maatschappelijke positie van de vaklieden te verbeteren. In 1901 verzocht Askamp de Ambachtschool in Utrecht om typografisch onderwijs op te nemen in het lesprogramma, maar de school weigerde beleefd wegens gebrek aan middelen. Daarop riep Askamp zelf een aantal invloedrijke personen bij elkaar, onder wie uitgevers, drukkers, hoofdredacteurs en politici. Samen richtten zij de Vereeniging Vakschool voor de Typografie op en na jarenlang lobbyen verleenden het Rijk, de provincie en gemeente Utrecht in 1907 subsidie.

Jutfaseweg

Utrecht was de eerste stad in Nederland met gericht grafisch onderwijs. De Haagse Vakschool voor de Typografie begon in 1912, die in Amsterdam in 1918. Voor de dagelijkse leiding van de Utrechtse Vakschool werd A.W. Barten aangetrokken, een drukker uit Dordrecht. Van 1907 tot aan zijn pensioen in 1942 zou Barten directeur blijven en zijn stempel drukken op de ontwikkeling van de school. In 1908 werd de Vakschool bezocht door 31 jongens. Er was direct al ruimtegebrek aan de Wolvenstraat, waardoor de leerlingen te dicht op elkaar zaten en met kunstlicht moesten werken. Er werd een pand gehuurd aan de nabije Van Asch van Wijckskade. Mede door de inzet van de wethouder van Onderwijs, mr. D. Ragay, kreeg de Vereniging een stuk grond in erfpacht van de gemeente Utrecht. Zo kon in 1910 een gebouw van twee verdiepingen worden geopend aan de Jutfaseweg 3 langs de Vaartse Rijn. De architect was E.G. Wentink. In 1917 meldde het jaarverslag dat de naam van de school het doel niet meer dekte,

‘namelijk opleiding te geven in de verschillende vakken der grafische bedrijven’. In 1907 had directeur Barten het nieuwe onderkomen al op de groei willen maken, om uit te kunnen breiden met ‘verschillende nevenbranches in het grafisch bedrijf’. De ruime opzet van het gebouw was toen wegbezuinigd, maar Barten kreeg met de naamswijziging alsnog voor elkaar dat alle grafische vakken geïncorporeerd werden. Na veel bestuurlijk geharrewar stond op het jaarverslag van 1920: Vereniging ‘School voor de Grafische Vakken’.

Teekenleeraar

Vanaf het begin was er aan de school een tekenleeraar verbonden die de leerlingen onderwees in tekenwerk, letterontwerp, vlakversiering, tekenen voor steen- of houtdruk en de toepassing van decoratieve motieven. Per 1 april 1920 werd Machiel Wilmink aangesteld als vervanger van de leraar G.P.L. Hilhorst, die in Nederlands-Indië les ging geven.

Machiel Wilmink was in 1894 geboren in Zwolle. Zijn vader en grootvader waren schilder en decorateur; Machiel trad in hun voetsporen. In 1912 was zijn opleiding als leerling-schilder afgerond met ‘zeer goed’ als beoordeling. De logische vervolgstap was om in het bedrijf van zijn vader te gaan werken, maar Machiel wilde meer. Hij vertrok naar de prestigieuze École Supérieure de Peinture in Brussel om decoratieve kunsten te studeren. Vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwam hij in 1914 terug naar Nederland en zette zijn opleiding voort aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam. Bij een wedstrijd tussen de leerlingen van de hoogste klassen kreeg hij een eervolle vermelding. De inzending is niet overgeleverd, maar het motto was kenmerkend voor zijn karakter: ‘Tracht steeds naar beter’.

In 1918 werkte Wilmink als leraar handtekenen aan de Burger-avondschool in Zwolle en pendelde tussen zijn ouderlijke huis en Rotterdam, waar hij een kamer aanhield. Dat had zowel te maken met de eigen ontwerp-praktijk die hij daar opbouwde, als met de

< Almanak 1921 met het vignet voor de School voor de Grafische Vakken (SVDGV) door Machiel Wilmink. [BIJZONDERE COLLECTIES, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT](#)

▲ Omslag Lustrumboek 1932, School voor de Grafische Vakken. [NICO DIELEN, GRAFISCH LYCEUM UTRECHT](#)

▼ Wilminks omslag voor het kerstnummer van ‘De Tampon’, 1922 (uitgekomen begin 1923). [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Rotterdamse Marie Kruithof. In augustus 1921 trouwden ze en verhuisden naar de Vleutenseweg in Utrecht, want Wilmink werkte inmiddels als 'tekenleeraar' aan de School voor de Grafische Vakken. Ondanks zijn beperkte ervaring met typografie was zijn sollicitatiebrief opgevallen omdat 'de schrijver oog had voor een smaakvolle vlakverdeling en tekst-groepering en bovendien het letterschrift beheerschte'. Aldus directeur A.W. Barten, die met genoegen zag hoe Wilmink nieuwe typografische technieken toepaste toen hij eenmaal aan de school werkte. Barten prees hem als een vertegenwoordiger van de 'nieuwe lijnen-richting', waartoe hij ook de Utrechtse ontwerper en architect C.J. de Haas rekende. Barten plaatste hen diametraal tegenover de 'Wijdevelsche richting', waaraan hij een grondige hekel had. Hendrik Wijdeveld was de hoofdredacteur en vormgever van het tijdschrift *Wendingen*. De kunstschilder en ontwerper Huib Luns, van wie Wilmink in Rotterdam les had gekregen, juichte de carrièrestap toe. Hij vond dat Wilmink een beweeglijke geest toonde, iets dat zijn leerlingen ten goede zou komen. 'Juist zij die in het leven geleerd hebben zich te roeren, kunnen in het onderwijs nuttig zijn.'

De Tampon

Machiel Wilmink raakte nauw betrokken bij de gedrukte uitgaven van de school. Sinds 1911 brachten de leerlingen een jaarlijkse almanak uit, waarvoor Wilmink in 1921 het vignet op de voorzijde tekende, dat ook gebruikt werd voorop het jaarverslag over 1922. Het ging voortaan als beeldmerk van de school fungeren. Op het Lustrumboek dat tien jaar later zou verschijnen, staat een foto van het cliché - in spiegelbeeld uiteraard. De 'W' waarmee Wilmink het ontwerp midden onder signeerde, is bij de meeste drukken dichtgelopen of weggelaten. In 1920 begonnen de leerlingen het maandblad *De Tampon*, genoemd naar de met (honden)vel overtrokken stempel waarmee inkt gedept werd op de drukplaat. Wilmink ontwierp de kop, opgebouwd uit elkaar kruisende rechte lijnen en de

tekening van een tampon. De kop illustreert duidelijk Wilminks opvatting dat versiering ondergeschikt is aan de boodschap, die in één oogopslag duidelijk moet zijn. In de jaren 1920-1923 ontwierp hij verschillende omslagen van *De Tampon*, vooral voor de speciale Kerstnummers.

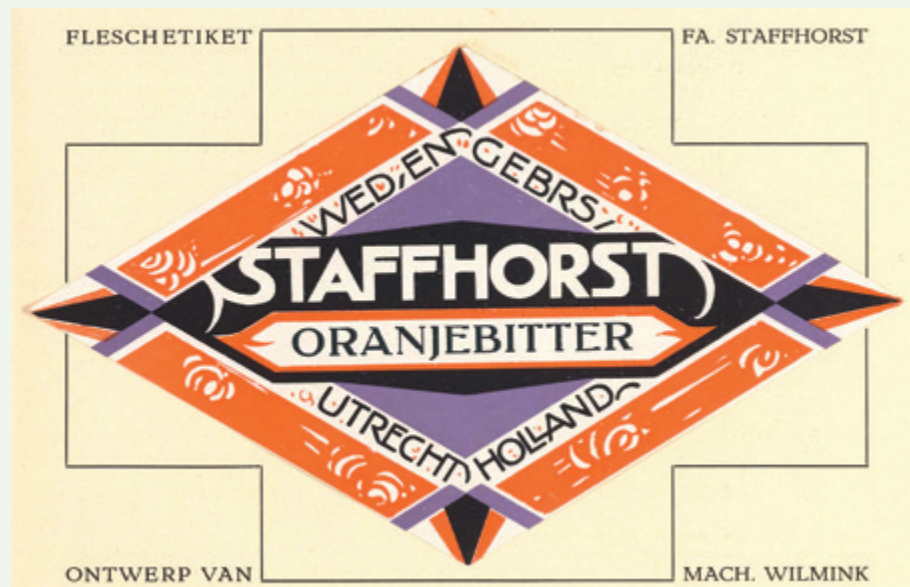
Hij droeg ook artikelen bij over de ontwikkeling van moderne typografie en boekdruk-kunst en over het gebruik van foto's en deed verslag van de Leipziger Buchmesse. Wilmink analyseerde nauwgezet een breed scala courante stijlen in de grafiek en typografie en verwees naar de meest recente ontwikkelingen in de reclamevormgeving én de beeldende kunst. Hij was ook niet bang om kritiek te uiten. Een Duitse kaart met dansende letters leek op een slecht ontwerp dat de Amsterdamse Quellinusschool had ingestuurd voor *De Tampon*, waarmee hij bewezen achtte dat 'lettermisbaksels een internationaal verschijnsel zijn'.

▲ Kop van 'De Tampon', ontwerp Machiel Wilmink, 1920.

[DELPHER, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK](#)

▼ Door Wilmink ontworpen flesetiket voor Wed. en Gebr. Staffhorst. Uit 'De Reclame' van juli 1923.

[INTERNATIONAL ADVERTISING & DESIGN DATABASE](#)

De Reclame

Tijdens zijn leraarschap bleef Wilmink ook actief als zelfstandig ontwerper. In 1921 toonde hij op een tentoonstelling batikontwerpen, behang, reclameplaten en verpakkingen. Hij specialiseerde zich in reclame en etiketten voor drankproducenten, waaronder de firma Staffhorst met vestigingen aan de Oudegracht en de Wittevrouwenstraat in Utrecht.

Ondertussen hield hij contact met de Rotterdamse reclamemakelaar en -adviseur Berend Knol, voor wie hij in 1918 een boekband had ontworpen. Knol had voor zijn nieuwe tijdschrift *De Reclame* een kunstvakman nodig die de vormgeving overzag en de inzendingen van andere ontwerpers kon beoordelen op visuele en technische gronden. Machiel Wilmink trad toe als mederedacteur en ontwierp de kop. Die vertoont in lijngebruik overeenkomsten met de kop voor *De Tampon*, maar is nog eenvoudiger van vorm. *De Reclame* bleek een gouden greep: het vakblad had binnen een jaar bijna duizend abonnees, wat destijds veel was.

Er volgden jaren van kruisbestuiving.

In publicaties van de school en in *De Reclame* werd over en weer geadverteerd, ongetwijfeld op initiatief van Wilmink. Zo wees een advertentie in het Lustrumboek van 1922 reünisten en oud-leerlingen op het bestaan van het orgaan dat 'in elk nummer pleit voor de veredeling van het vak'. In *De Reclame* van februari 1922 vroeg Wilmink producenten om verpakkingen en producten beschikbaar te stellen voor het onderwijs: 'Op [...] scholen wordt er naar gestreefd den leerlingen het mooie van vele dingen te tonen. Aan de natuur, aan kunstenaarswerk, maar ook aan smaakvol verzorgde nijverheidsproducten én reclamemiddelen.' Ook riep hij in *De Reclame* op om inzendingen van 'elke vorm van reclamekunst' naar zijn huisadres in Utrecht te sturen, ter bespreking in het tijdschrift.

Er waren nog meer banden. De Haagse drukker L. Levisson, vanaf de tweede jaargang uitgever van *De Reclame*, zetelde sinds de oprichting in het bestuur van de School voor de Grafische Vakken. En in

1922 schreef *De Reclame* een prijsvraag uit voor een omslagontwerp in twee kleuren; de jury bestond uit de redactie (Knol en Wilmink) én schooldirecteur A.W. Barten. In 1924 schreef Barten in *De Tampon*, duidelijk bedoeld als compliment: 'Bestudeert men den kop van *De Reclame*, dan kan met daarin niets anders zien dan zuivere typografie, met geen greintje aristiekerig gedoe.' Deze zuiverheid droeg Wilmink bewust uit: de ideale reclamevormgever was een 'kunstzinnig ambachtsman' wiens werk in dienst stond van de boodschap.

Lustrum 1922

In juli 1922 vierde de School voor de Grafische Vakken haar vijftienjarige bestaan. Er was een receptie in de school, een gezamenlijke maaltijd en een feestavond in het Gebouw voor Kunst en Wetenschappen. De tweede feestdag begon met gekostumeerde voetbalwedstrijden tussen de leerlingen. Op beide lustrumdagen kon het publiek een 'Oud-Hollandsch Drukkersfeest' bezoeken in het toenmalige Jaarbeursgebouw. Het feest werd door

leerlingen opgebouwd, meldde het *Utrechtsch Nieuwsblad*, 'onder leiding van den leeraar die daar door zijn aanleg het meest voor was aangewezen, namelijk door den heer M. Wilmink'.

Op een handpers werd ter plekke een *Lustrumbode* gedrukt, men kon prijs schieten, 'toeback drincken' (een aftreksel van tabak in bier) en laten waarzeggen. Er was een glijbaan, een danszaal met een strijke in Oud-Hollandse kostuums, een tentoonstelling met leerlingenwerk en tot slot een schimmenspel, een voorstelling die gepaard ging met vrolijke versjes op bestaande melodieën. Patroonsleerling Henk Berends was samen met twee andere gemotiveerde leerlingen door Wilmink gerekruteerd: 'Al zingende werkten we voor de open ramen van het eenzame teeken-lokaal en van Wijk [de conciërge] liep nu en dan eens naar Slotboom [de stamkroeg] en bracht ons een blad met verversingen.' Er spreekt een studentikoos plezier uit de voorbereidingen én het resultaat, met versjes als: 'Een honderd jaar terug / Stond de beul bij zijn snijmachine. / De binder staat nu hier / Al bij zijn guillotine / En allebei snijden ze stukken er af / En wat er te veel is, dat valt in de bak.' De School bracht twee publicaties uit gewijd aan het lustrum: een Gedenkboek gemaakt door de staf en een Lustrumboek

- < Kop van het tweede nummer van 'De Reclame' door Machiel Wilmlink, 1922. In de kop staat zijn Utrechtse docentschap vermeld. [INTERNATIONAL ADVERTISING & DESIGN DATABASE](#)
- └ Schimmenspel, ontwerp Machiel Wilmlink met de leerlingen Potma, Ter Haar en Berends. Uit 'De Tampon', 1923. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- └ Wilminks adreswijziging, gedrukt bij de School voor de Grafische Vakken in 1923. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Affiche voor de Lloyd Rapide van de Rotterdamsche Lloyd door Machiel Wilmlink, 1927. [RECLAMEARSENAAAL](#)

door (oud-)leerlingen. Leerling S.G. van Looy was voorzitter van de redactiecommissie; Wilmlink verzorgde het omslag en de vormgeving. Maar zijn gebruik van 'moderne' lijnen en ongebruikelijke spatiering van letters ten behoeve van de vlakverdeling zorgde voor een conflict over de uitvoerbaarheid. 'De strijd tussen de zetter en de *Hauskünstler* is hiermee in volle gang', schreef Van Looy later in *De Tampon*. Moeizaam laveerde hij in zijn bespreking tussen de interne en externe kritiek op het Lustrumboek en de vrijheid die de redactie aan de vormgever wilde geven. Hij hield vol dat een experiment passend was, maar besloot ermee dat 'het moderne in de kunst over eenigen tijd' uit de mode kon zijn. Wilminks reactie was scherp: hij hekelde Van Looy om zijn getwijfel en gebrek aan weerwoord tegen externe kritiek. Volgens hem paste het Lustrumboek geheel in de courante ontwikkelingen in de typografie, al was het deels een kwestie van smaak. Hij sloot af met het dialectische standpunt dat het nieuwe altijd stoelt op het oude, totdat het weer ingehaald wordt door een nog nieuwere beweging. 'En ook over hen zal de kritiek stormen, maar ook hun hoofden zullen niet buigen, omdat ze weten dat hun werk met al haar zwakheden de profetie van een nieuwen tijd inhoudt.'

Uit de genoemde publicaties komt Wilmlink naar voren als een gedreven man met een zeer brede interesse en sterk werkethos, maar soms met een hard oordeel. Dat zijn didactiek door de leerlingen gewaardeerd werd, beschreef Henk Berends: '... dan ontstonden geanimeerde woordenwisselingen tussen den heer Wilmlink en ons, want hij eischte volstrekt niet, dat we alles maar zoo roerend met hem eens zouden zijn.'

Retour Rotterdam

Eind 1923 besloten Machiel en Marie - inmiddels met hun eerste kind - terug te gaan naar Rotterdam, waar Wilmlink zich zou concentreren op *De Reclame* en de opbouw van zijn eigen ontwerpstudio. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 28 november kondigde op de voorpagina zijn vertrek aan, ongetwijfeld

door Wilmlink zelf ingezonden. Zijn afscheid werd breed uitgemeten in *De Tampon* en het jaarverslag; zijn sterke karakter had indruk gemaakt. Machiel Wilmlink werd als tekenleraar opgevolgd door de Utrechtse tekenaar Jan Kraan, in 1931 gevolgd door Lex Barten, zoon van directeur A.W. Barten. Van 1923 tot 1927 waren zowel Machiel Wilmlink als Berend Knol lid van de Vereniging der School van de Grafische Vakken. Daarna waren ze vooral actief in de reclame en zal een lidmaatschap niet meer geloond hebben. Na de oprichting van zijn eigen bureau in 1928 werkte Wilmlink de rest van zijn leven als zelfstandig reclame- en verpakkingontwerper. Hij bleef altijd bezig met vakontwikkeling door het geven van lezingen, waaronder in 1929 aan de school in Utrecht. Ook bezochten verschillende Utrechtse leerlingen hem in Rotterdam. Het overlijden van oud-leerkrachten werd regelmatig gememoreerd in de publicaties van de School voor de Grafische Vakken, maar Wilminks dood in juni 1963 bleef onopgemerkt. De banden tussen Machiel Wilmlink en zijn voormalige werkgever waren na veertig jaar vervlogen.

Met dank aan Arjan den Boer, Marijke van den Bos-Wilmlink, Nico Dielen, Maria de Rooij en Peter Zwaal.

Literatuur en bronnen

- Arjan den Boer, *150 jaar Nederlandse Spoorwegaffiches* (Bussum 2021).
- Wilbert Schreurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland* (tweede druk, Utrecht 2001).
- Peter Zwaal, *Rondom Richters, een gereformeerde Haagse grootslijter en distillateur* (Nationaal Likeuren Frisdrankenmuseum Isidorus Jonkers, Hilvarenbeek 2009).
- Verslagen over de jaren 1907-1927, Vakschool voor Typografie, later School voor de Grafische Vakken (geraadpleegd bij Het Utrechts Archief en Universiteitsbibliotheek Utrecht).
- *De Tampon 1920-1964* (geraadpleegd bij Het Utrechts Archief, Universiteitsbibliotheek Utrecht en Rijksmuseum Research Library).
- *De Reclame* (geraadpleegd via <https://iadb.org>).

Terugggevonden glas-in-lood van A.C. Valstar

In het gebouw op de hoek van de Stadhuisbrug en de Oudegracht, tot voor kort in gebruik als boekhandel en bibliotheek, was voor 1974 Vroom & Dreesmann gevestigd. Onlangs werden twee gebrandschilderde ramen terugggevonden die afkomstig zijn uit dit pand. Ze vullen de nog aanwezige ramen aan met figuratieve voorstellingen. Een ervan geeft het warenhuis zelf weer, zoals dat in 1898 begon als Magazijn De Zon. Bij de komende herontwikkeling zullen de ramen worden teruggeplaatst. Een goed moment om aandacht te schenken aan de vergeten glazenier.

Arjan den Boer is auteur van *Vergeten gebouwen in Utrecht 1850-1940* (2020) en eindredacteur van dit tijdschrift.

Na het faillissement van V&D in 2015 werd de vestiging in Hoog Catharijne leeggehaald door een sloopbedrijf. Dat trof in een opslagruimte oude panelen aan met glas-in-lood. Ze werden opgekocht door De Alkmaarse Glazenier, Roel Hildebrand, vanwege zijn interesse voor oude raampanelen. De beide ramen zijn ruim twee meter breed en bestaan elk uit drie panelen. Ze hebben als voorstelling een stadsgezicht met Domtoren en een winkelpand aan de Stadhuisbrug met het jaartal 1898. Daarmee is de herkomst verklaard; ze komen uit de oude V&D-vestiging en zijn in 1973 meegenomen naar Hoog Catharijne. Nadat Hildebrand ontdekte waar de ramen vandaan kwamen, heeft hij ze aangeboden aan de gemeente Utrecht, eigenaar van het gebouw aan de Stadhuisbrug. Enigszins vertraagd door de ontwikke-

lingen - verhuizing van de bibliotheek en Broese en plannen voor een nieuwe bestemming - heeft de gemeente ze in 2021 aangekocht en laten restaureren. De panelen liggen nu opgeslagen in afwachting van de definitieve herbestemming van het pand.

Atelier Valstar

Wie was eigenlijk de maker van de glas-inloodramen en van wanneer dateren ze? De signatuur op enkele raamfragmenten geeft het antwoord, in combinatie met krantenberichten en een foto. De glazenier A.C. Valstar uit De Bilt blijkt zo goed als vergeten: hij staat niet vermeld in de kunstenaarsdatabase van de RKD en wordt slechts kort als uitvoerder genoemd in het standaardwerk *Glas in lood in Nederland 1817-1968* (1989).

Arie Cornelis Valstar (1882-1935) werd geboren in Den Haag, waar hij de Academie van Beeldende Kunsten bezocht. Na zijn huwelijk met Catharina Klinkenberg en de geboorte van een dochter en twee zoons vestigde hij zich rond 1912 in Maartensdijk, waar het echtpaar nog twee kinderen kreeg. Valstar werkte toen bij de decoratieschilder Jz. Viveen aan de Nieuwegracht in Utrecht. In 1918 schreef hij in *Levende Kunst*, een nieuw tijdschrift gewijd aan de bouw- en nijverheidskunst, een beschouwing naar aanleiding van de ramen van Willem Bogtman in het Scheepvaarthuis in Amsterdam. Na een historische terugblik beschreef Valstar de heropleving van de glasschilderkunst en vroeg zich daarbij

af: 'Is het, terwijl wij zulke schitterende voorbeelden van glasschilderkunst in ons land hebben van groot technisch vermogen, niet jammer, dat vele jongere kunstenaars 't alleen schijnen te zoeken in zulke eenvoudige contouren en soms zoo primitieve vormen ...?' De beschouwing impliceert dat hij zich toen zelf al bezighield met glasschilderkunst.

In 1922 begon Valstar zijn eigen atelier voor kunstnijverheid aan de Steenburglaan in De Bilt. Advertenties in het blad *Wendingen* geven aan dat Valstar zich behalve met gebrandgeschilderd glas ook bezighield met emaille siertegels. Later adverteerde hij daarnaast met bouw- en decoraties in het algemeen. Valstars eerste grote opdrachten kwamen in 1924 en 1925 van Vroom & Dreesmann in Utrecht. Architect Petrus Johannes Houtzaggers (1857-1944) ontwierp in die jaren een uitbreiding van de V&D aan de Stadhuisbrug en een tweede vestiging in het voormalige bankkantoor van Vlaer en Kol aan de Lange Viestraat.

Fijn cachet

Bij de opening van het vernieuwde warenhuis aan de Stadhuisbrug schreef het *Utrechtsch Nieuwsblad* begin 1925: 'Een zeer fijn cachet geeft op de parterre boven portiek, étalages en tevens op het geheele trappenhuis, de prachtige uitvoering van glas in lood, waarbij men vindt afgebeeld de oude zaak bij de oprichting in 1898, de

◀ Raam met het warenhuis aan de Stadhuisbrug in 1898 door A.C. Valstar, 1925. DE ALKMAARSE GLAZENIER, ROEL HILDEBRAND

▲ Raam met stadsgezicht en Domtoren door A.C. Valstar, 1925. DE ALKMAARSE GLAZENIER, ROEL HILDEBRAND

▼ Advertentie van A.C. Valstar in het blad *Wendingen*, 1924. INTERNATIONAL ADVERTISING & DESIGN DATABASE

Dom van Utrecht en de wapens der plaatsen waar de firma hare zaken heeft.' Dat betreft de twee teruggevonden ramen en het nog deels aanwezige raam met stads- en provinciewapen. Ze zaten dus in het trappenhuis in de westelijke muur. Zoals een foto laat zien, zat het Domtoren-raam op de begane grond, het 1898-raam een verdieping hoger. Een apart krantenberichtje vulde de volgende dag aan: 'Nog zij medegedeeld dat de glas-in-loodversiering in Vend's heropend winkelpaleis werd vervaardigd in des heeren A.C. Valstar's atelier voor Kunstnijverheid in De Bilt.' In het najaar van 1925, bij de opening van de vestiging aan de Lange Viestraat, meldde dezelfde krant: '... het fraaie glas-in-lood werd geleverd door den hr. Valstar te De Bilt, die zich van zijn opdracht gunstig heeft gekweten.' V&D was niet de enige opdrachtgever in Utrecht. In 1926 werd het voormalige klooster en weeshuis aan de Oudegracht 245 verbouwd tot N.V.-huis, het onderkomen van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. 'Voor in de gang is een hal gebouwd, verlicht door een fraai raam met glas in lood; een groot schilderij versiert den wand', aldus de krant. Het schilderij *Het Vervoer* was van de hand

van Albert Hahn jr. en wordt tegenwoordig bewaard in Museum Helmond. Het daklicht van glas-in-lood werd gemaakt door A.C. Valstar en is nog aanwezig op de plek waar later de Tivoli-kassa was.

In 1933 volgde opnieuw een verbouwing van het warenhuis aan de Stadhuisbrug. Inmiddels had V&D een landelijke 'huisarchitect': Jan Kuyt (1884-1944). Hij combineerde elementen van de art deco en de Nieuwe Zakelijkheid tot wat wel zakelijk expressionisme wordt genoemd. Kuyt verving het 19e-eeuwse gedeelte richting Choorstraat door een moderne vleugel en bracht bovenop de vernieuwde vide een kleurrijk achtkantig daklicht aan, zoals hij dat ook in andere steden deed. Dit nieuwe glas-in-lood, inclusief kleinere ramen in de nieuwgebouwde vleugel, werd door Kuyt zelf ontworpen, getuige ontwerp-tekeningen in zijn archief. Dit glas heeft geometrische motieven en geen figuratieve elementen. Of het misschien wel werd uitgevoerd in het atelier van Valstar, is onbekend.

Aan de Lange Viestraat verving Jan Kuyt in 1939 het oude V&D-pand door een modern warenhuis. Een foto van de afbraak hiervan in 1974 doet vermoeden dat de glas-in-

- ▲ Interieur Vroom & Dreesmann aan de Stadhuisbrug rond 1930. Rechts van de klok het raam met Domtoren. ARCHIEF VROOM & DREESMANN, STADSARCHIEF AMSTERDAM
- Glas-in-lood daklicht van het N.V.-huis boven de latere Tivoli-kassa, 2019. ARJAN DEN BOER
- Glas-in-loodramen in het trappenhuis aan de achterzijde van de V&D aan de Lange Viestraat bij de sloop in 1974. WIM UILENBROEK

loodramen van Valstar waren herplaats in het nieuwe warenhuis, maar dat ze bij die sloop alsnog verloren zijn gegaan.

Charles Eyck

Ondertussen bleef Arie Valstar actief als glasschilder, inmiddels geassisteerd door zijn zoon Jaap Valstar (1908-1978). Beiden waren werkend lid van Kunstliefde en exposeerden daar ook. In 1931 maakte Valstar drie ramen voor het gemeentehuis in zijn woonplaats Maartensdijk met wapens van Blauwkapel, Oostveen en Maartensdijk en afbeeldingen van de kerken van Maartensdijk en Blauwkapel. Valstar ging bovendien een samenwerking aan met de kerkenarchitect Bastiaan Willem Plooi (1890-1967) uit

teerd door Valstar junior. Het *UN* bracht in 1935 een bezoek aan Charles Eyck in De Bilt. 'Ik werk hier op dit atelier samen met den heer J. Valstar, den zoon van A.C. Valstar', vertelde de kunstenaar. 'Kijkt u hier gerust rond, wij hebben hier voor een bezoeker geen vak-geheimhouding, en willen het glazenierswerk niet met een mysterieus waas omgeven. Het branden gebeurt in een electrischen oven, die tot ongeveer 850 graden hitte ontwikkelt.'

In dezelfde periode werd in het atelier Valstar een tentoonstelling gehouden ter gelegenheid van het twaalfenhalf-jarig bestaan. Daarop was het duizendste werkstuk te zien: een nieuw raam voor het raadhuis van Vught door Charles Eyck. Arie Cornelis Valstar maakte dit nauwelijks meer mee; na een langdurig ziekbed overleed hij in augustus 1935 op 53-jarige leeftijd. Jaap Valstar zette het atelier voort. Hij ontwierp voor Plooi nog ramen in de Oosterkerk in Zeist (1936) en de Westerkerk in Amersfoort (1939). Rond 1950 nam Henri Schifferstein (1920-2012) het Biltse atelier over.

Herplaatsing

Wat gaat er nu gebeuren met de twee teruggevonden ramen van Valstar? De gemeente wil ze herplaatsen in het gebouw aan de Stadhuisbrug. Momenteel is er een tijdelijk 'duurzaam warenhuis' op de begane grond en op de verdiepingen huist het nijntje museum gedurende de verbouwing van het pand aan de Agnietenstraat.

In het recente collegeprogramma staat: 'We herontwikkelen het Magazijn De Zon (voormalig Broesepand) zodanig dat er ook plek is voor cultuur en maatschappelijke functies waarbij ruimte blijft voor commerciële functies.' De uitwerking moet nog volgen er is nog geen ontwerpteam gekozen. Waar de ramen precies geplaatst zullen worden, moet blijken. Bij de verbouwing tot bibliotheek in 1974 zijn namelijk veel kozijnen gewijzigd en ramen in het trappenhuis dichtgemetseld. Hoofdzaak is echter dat de vensters van Valstar weer thuishkomen.

Amersfoort en maakte zodoende ramen voor tientallen gereformeerde kerken in bijvoorbeeld Den Haag, Alkmaar en Breda.

In 1934 kwam Valstar met een technische innovatie: een elektrische oven voor het branden van glas. Bij de ontwikkeling kreeg hij hulp van het laboratorium van de PUEM (Provinciale Utrechtse Electriciteits Maatschappij). De oude met cokes gestookte oven kende veel nadelen: er moest zeer gelijkmatig gestookt worden voor egale branding en elke keer moest de oven worden leeggeruimd. De elektrische vervanger was ook nog eens zuiniger.

Deze innovatie leidde ertoe dat bekende kunstenaars gebruik gingen maken van het atelier Valstar, zoals Charles Eyck en Toon Ninaber van Eyben. Zij werden geassis-

Bronnen en literatuur

- J.W. Bartelds, 'Een electrisch oventje voor het branden van glas', *Ons tijdschrift, maandblad voor (...) electrotechniek* 13-11 (1934) p. 406-408.
- Arjan den Boer, *Vergeten gebouwen in Utrecht 1850-1940* (Utrecht 2020) p. 136-141.
- Rob Delvigne, 'De glas-in-loodramen van de Openbare Bibliotheek', *Het GeBeUren* 20-2 (december 2004) p. 5 (hierin: citaat van Frans Landzaat).
- Anne Doedens, 'Een symbolisch glas-in-loodraam in het oude Maartensdijkse gemeentehuis', www.onlinemuseumdebilt.nl, 17 augustus 2018.
- Emerentia van Heuven-van Nes, *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503-2005* (Hilversum 2015) p. 203-204.
- Andrea Klerks i.s.m. Eva Schoonhoven, *Aanvulling 2021 op de Bouwhistorische verkenning en monumentale randvoorwaarden d.d. 2017 Oudegracht 167-Stadhuisbrug 5* (Erfgoed gemeente Utrecht 2021).
- Adri van der Wal, 'Bastiaan Willem Plooi (1890-1967), kerkenbouwer', *Historisch Tijdschrift van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 42 (december 2020) p. 39-56.
- *Utrechtsch Nieuwsblad* 19-02-1925, 20-02-1925, 09-09-1925, 30-06-1926 en 19-10-1935.
- 'Valstar, Atelier voor Kunstnijverheid A.C.', www.capriolus.nl.

Paus Adrianus VI, wereldleider uit Utrecht

Van timmermanszoon tot paus: dat is het levensverhaal van Adrianus van Utrecht (1459-1523) in een notendop. Precies 500 jaar nadat hij tot hoofd van de katholieke kerk werd gekozen, spreekt zijn onwaarschijnlijke loopbaan nog steeds tot de verbeelding. Adrianus was de opvoeder van keizer Karel V en diens stadhouder in Spanje. Hij was bevriend met Erasmus, maar ook de eerste theoloog die Luthers stellingen als ketterij veroordeelde. Museum Catharijneconvent eert de relatief onbekende wereldleider uit Utrecht nu met een tentoonstelling.

Twan Geurts is schrijver en theoloog. Hij schreef de biografie *De Nederlandse paus, Adrianus van Utrecht, 1459-1523*.

Christiaan Veldman is historicus en kunsthistoricus en werkt als conservator bij Museum Catharijneconvent.

In de eerste week van het jaar 1522 konden 39 kardinalen in de Sixtijnse Kapel het maar niet eens worden over een opvolger van de plotseling overleden paus Leo X. Het conclaaf was onttaard in een geopolitiek schaakspel tussen de Duitse en de Franse fracties, geen van de aanwezige kandidaten kon rekenen op een twee derde meerderheid. Tijdens de elfde stemronde, op donderdag 9 januari, stelde kardinaal De' Medici voor om dan maar een kardinaal te

kiezen die zelf niet in Rome aanwezig was: Adrianus van Utrecht. 'Hij is een eerbiedwaardig man van 63 jaar die algemeen bekend staat om zijn vroomheid'. En toen schaarde iedereen zich plotseling achter de afwezige kardinaal, 'als door een wonder van de Heilige Geest' Adrianus van Utrecht verbleef op dat moment in het noorden van Spanje. Als stadhouder van keizer Karel V bereidde hij zich voor op een confrontatie met het leger

van de Franse koning. Toen hij hoorde dat hij tot paus was gekozen, verzuchtte hij: 'Als dit nieuws waar is, heb dan medelijden met mij!' Na zes loodzware Spaanse jaren in dienst van de keizer kende hij geen groter verlangen dan terug te keren naar de rust van zijn geboortestad Utrecht, waar hij in 1517 alvast een residentie had laten bouwen. De goddelijke voorzienigheid beschikte echter anders. In Utrecht werd de verkiezing van Adrianus groots gevierd. De magistraat van de stad liet in de Buurkerk drieduizend wittebroden uitdelen aan de armen en wees dinsdag 28 januari aan als grote feestdag. De stad werd vrijgemaakt van sneeuw, ijs en vuilnis. Alle kerken van Utrecht lieten hun klokken beieren. De gelovigen trokken in processie langs de binnenzijde van de stadsmuur en droegen een portret mee van Adrianus.

Bewoners rond de Oudegracht ontstaken 'triumphelicke' vuren op elke brug. De Backenbruggers maakten de mooiste illuminatie en verdienden daarmee de eerste prijs: twee vaten bier. Vier avonden lang speelden trompetters tot in de late uren op de Stadhuisbrug. De inwoners en bestuurders konden nauwelijks bevatten dat de zoon van een Utrechtse scheepstimmerman de allerhoogste positie had verworven die er binnen de christelijke wereld van Europa te vergeven viel. Hoe was hij daarop terecht gekomen?

Moderne Devotie

Adriaan Floriszoon, zoals hij eigenlijk heette, werd op 2 maart 1459 geboren op de hoek van de Utrechtse Brandsteeg. Hij groeide op in de internationale atmosfeer die er in de late middel-

< Tentoonstelling 'Paus Adrianus VI, wereldleider uit Utrecht'. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, MIKE BINK](#)

^ Adrianus' jeugdvriend Herman van Lokhorst op een altaarstuk door Jan van Scorel uit 1526. [CENTRAAL MUSEUM](#)

v Getijden- en gebedenboek uit Zwolle, 1450-1480, met miniatuur van Maria en het Christuskind. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, RUBEN DE HEER](#)

eeuwen heerste rond de druk bevaren Oudegracht. Zijn vader Floris Boeyenszoon runde een bloeiend scheepstimmerbedrijf in een werkelder waarboven nu het statige pand Oudegracht 265 staat. Hoewel gewone burgers, waren Adriaans familieleden bevriend met de adellijke familie Van Lokhorst die een stadskasteel bewoonde verderop aan de Gracht, richting de Tolsteegpoort. Adriaan Floriszoon en Herman van Lokhorst bezochten waarschijnlijk samen de school van de Geertekerkerk; de twee zijn hun leven lang bevriend gebleven. Herman van Lokhorst (1453-1527) werd later deken van het kapittel van Oudmunster en in 1517 vicaris-generaal van het bisdom Utrecht. Vader Floris overleed toen zijn zoon negen jaar oud was. Moeder Geertuid vertrouwde Adriaans opvoeding toe aan de Broeders van het Gemene Leven in - waarschijnlijk - Zwolle. Op de Latijnse school daar maakte hij kennis met de levenswijze van de Moderne Devotie, een hervormingsbeweging die was ontstaan in de IJsselvallei

en streefde naar een godvruchtig leven in navolging van Christus. Een fraai geïllustreerd getijden- en gebedenboek uit Zwolle, precies uit de periode dat Adrianus daar op school zat, is te zien op de tentoonstelling. De indrukken die hij er opdeed zijn bepalend geweest voor zijn ernst en eenvoud, zijn liefde voor de Bijbel en zijn vroomheid. Op zijn 17e liet Adrianus zich inschrijven aan de Leuvense universiteit als theologie-student. Hij was een uitmuntende leerling, maakte snel carrière als wetenschapper en werd op zijn 34e rector van de universiteit. Hij groeide uit tot de intellectuele leider van een nieuwe generatie theologen die zich in de geest van de Moderne Devotie verzette tegen de zelfverrijking en vriendsjappoliteit binnen de katholieke kerk. Als universiteitsbestuurder maakte Adrianus indruk bij het landsbestuur van de Nederlanden. In 1507 stelde keizer Maximiliaan van Oostenrijk hem aan als opvoeder van zijn kleinzoon, prins Karel van Habsburg, de toekomstige Heer der

Nederlanden en latere keizer Karel V. Die stuurde hem eind 1515 naar Spanje om daar de kroon van Castilië voor hem veilig te stellen. Nadat Karel zich in 1520 liet kronen tot keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie wees hij Adrianus aan als zijn plaatsvervanger in Spanje.

Een monnik in het Vaticaan

Toen Adrianus op 31 augustus 1522 - na een lange reis door Spanje en varend langs de kust van de Middellandse Zee - dan eindelijk werd gekroond in de half voltooid Sint-Pietersbasiliek ging hij vol ijver aan het werk om Rome en de kerk te hervormen. Ook zijn geboortestad Utrecht maakte in die eerste dagen van zijn pontificaat meteen kennis met zijn vernieuwingsdrang. Op 5 september 1522 stuurde Adrianus een pauselijke bul vanuit Rome naar de Domkerk. Daarin gebood hij het bestuur van de recent voltooid kerk om hard op te treden tegen rondreizende geestelijken die valse aflatbrieven verkochten. Dit bedrog was hem een doorn in het oog.

Adrianus werd in Rome ontvangen als een vreemdeling. De Italianen zaten niet te wachten op deze 'barbaar uit het Noorden'. Hij deed op zijn beurt weinig om de Romeinen, verwend door de grandeur van achtereenvolgende renaissancepausen, voor zich te winnen. Adrianus sloot zich op in zijn kring van Nederlandse en Vlaamse getrouwen. Met tegenzin bewoonde hij zijn appartementen in het Apostolisch Paleis; liever had hij een eenvoudige woning met een tuin als verblijf gekozen. Hij lustte, zo werd gefluisterd, enkel kabeljauw en bier. Adrianus koos voor een sobere hofhouding, ook omdat de lege schatkist hem ertoe dwong. Paus Leo X had een schuld nagelaten van 800.000 dukaten. De Romeinen klaagden dat het bruisende Vaticaan begon te veranderen in een stil klooster.

De enige Nederlandse paus is de geschiedenis ingegaan als een preutse kunsthater die de klassieke beelden in de paleistuin van het Belvédère af liet schermen en de blote cherubijnen in de Sixtijnse Kapel liet overschilderen met witte kalk. Maar die reputatie doet hem tekort. De bewuste kuisoperatie heeft waarschijnlijk pas veel later plaatsgevonden, tijdens het pontificaat van Pius IV (1559-1565), en werd toen uitgevoerd door Daniele da Volterra, bijgenaamd Braghettone, de broekenschilder.

Adrianus schreef de religieuze kunst zeker niet af en benoemde de Utrechtse schilder Jan van Scorel, die Rome aandeed op een pelgrimsreis naar het Heilige Land, tot opzichter van de Vaticaanse kunstcollectie. Van Scorel schilderde tijdens zijn verblijf een portret van de Nederlandse paus. Het origineel is verloren gegaan, maar het Centraal Museum bezit een 17e-eeuwse kopie en leende die uit voor de tentoonstelling. Adrianus draagt op dit portret de officiële ontvangstkleding van rood fluweel, afgezet met wit bont van hermelijn. Hij heft zijn rechterhand in een zegenend gebaar als teken van zijn pauselijk gezag.

Luther en Erasmus

Twee brandende kwesties gingen de Nederlandse paus het meest aan het hart. Ten eerste wilde hij de Europese vorsten verenigen in een kruistocht tegen de moslimlegers van sultan Süleyman, die Hongarije en Rhodos bedreigden. En hij probeerde het bestuur van het Vaticaan te hervormen, mede om de rebelse monnik Maarten Luther de wind uit de zeilen nemen. Die had vijf jaar eerder in het Duitse Wittenberg met zijn aflaatstellingen een revolutie ontketend tegen de corrupte priesterelite en stuurde inmiddels aan op een regelrechte scheuring met de Roomse Moederkerk. In 1519 had Adrianus zich als kardinaal in Spanje als een van de eerste theologen al afkeurend uitgelaten over Luthers 'pestdragende' opvattingen, in het voorwoord van een leerstellige veroordeling door de Leuvense theologen.

< De bul die paus Adrianus VI op 5 september 1522 vanuit Rome naar het bestuur van de Domkerk stuurde. Hij bekrachtigde de bul met een groot loden zegel. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▲ Portret van paus Adrianus VI (1459-1523). Kopie naar Jan van Scorel, circa 1625. [CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT](#)

▼ Portret van Maarten Luther (1483-1546), Lucas Cranach, 1546. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT, RUBEN DE HEER](#)

In het jaar dat paus Adrianus VI in het Vaticaan resideerde, kwam er van zijn plannen en beloofde hervormingen weinig terecht. De christelijke vorsten weigerden samen op te trekken tegen de Turkse legers van de sultan en het lukte Adrianus evenmin om de handel in priesterambten in te dammen. Hij kwam te vroeg voor het decadente Rome van de Renaissance en te laat voor de opstandige Luther. Adrianus smeekte zijn oude vriend Erasmus om hem in Rome te komen steunen in zijn woordenstrijd met de Wittenbergse monnik. Tot Adrianus' grote teleurstelling weigerde de beroemde humanist de uitnodiging; Erasmus stak zijn handen liever niet in dit 'wespennest'.

Op 3 januari 1523 liet Adrianus voor de prinsen en prelaten van Duitsland zijn openlijke excuses uitspreken voor de vele fouten en zonden van zijn kerk, tijdens de Rijksdag van Neurenberg. Deze *Instructio* was een nooit eerder gehoord pauselijk mea culpa. Maar de historische kniebuiging was niet genoeg om Luther terug te winnen voor de katholieke zaak: die schold de Nederlandse paus uit voor Leuvense ezel en Antichrist. Vijftien jaar na Adrianus' dood probeerde Luther alsnog zijn gelijk te halen en publiceerde een boek met daarin de precieze woorden van het pauselijk mea culpa en daarnaast zijn eigen cynische commentaar in de kantlijn, pagina na pagina.

Na een pontificaat van amper twintig maanden stierf Adrianus van Utrecht op 14 september 1523. Hij werd niet vergiftigd, zoals eeuwenlang werd vermoed, maar bezweek waarschijnlijk onder de stress van zijn ambt aan een bloedvergiftiging. De Romeinen waren blij dat ze van hem af waren. Pas in 1978 werd voor het eerst weer een niet-Italiaan tot paus gekozen, de Pool Karol Wojtyła.

Ondanks alle teleurstellingen die timmermanszoon Adrianus te verwerken kreeg tijdens zijn korte pontificaat heeft hij uit alle macht geprobeerd de kerk te veranderen. Hij nam zijn persoonlijke devotie en integriteit mee naar Rome en maakte met grote woorden als 'abusus',

▲ Standbeeld paus Adrianus VI door Paco Morales, L'Ampolla, Spanje. [ANGELIQUE RUKEN](#)

▼ Standbeeld paus Adrianus VI door Anno Dijkstra, Utrecht. [ARJAN DEN BOER](#)

'excessus' en 'perversum' onversneden excuses voor de vele misstanden in zijn kerk. 500 jaar later spreekt Adrianus' moedige optreden nog steeds tot de verbeelding, zelfs zijn huidige ambtgenoot Franciscus laat zich erdoor inspireren. Bij zijn aantreden in 2013 liet de paus weten dat hij even serieus heeft overwogen om zich niet Franciscus maar Adrianus te noemen, naar de Nederlandse hervormingspaus. En tijdens een speech in Adrianus' grafkerk de Santa Maria dell' Anima te Rome op 7 april van dit herdenkingsjaar 2022 zei paus Franciscus over hem: 'Adrianus was een moedig man! Ook vandaag zou hij veel te doen hebben!'

Adrianusmonument

Sinds zijn vertrek naar Leuven is Adrianus niet vaak meer in Utrecht geweest. De laatste keer was in 1514 toen hij in de Sint-Salvatorkerk, pal naast de Domkerk, een hoogmis opdroeg ter ere van de patroonheilige Bonifatius. Op afstand had hij wel steeds nauwe banden onderhouden met de stad van zijn geboorte. Onder de inwoners verwierf hij na zijn dood welhaast een heiligenstatus, maar toen de ooit zo katholieke Domstad in de loop van de 16e eeuw veranderde in een burcht van protestantisme, begon de faam van Adrianus er te verbleken. Het was nota bene een protestantse onderzoeker, regent en jurist Caspar Burman, die de rehabilitatie van de Nederlandse paus inluidde toen hij op 3 maart 1727 in de raadszaal van Utrecht een bundeling van biografische documenten overhandigde aan de burgemeesters en de vroedschap. Zijn uitvoerige bronnenver-

zameling *Analecta historica de Hadriano Sexto Trajectino, papa romano* wierp een evenwichtiger licht op het leven van Adrianus dan de bijna karikaturale Italiaanse beschrijvingen uit de 16e eeuw. Burman maakte voor zijn onderzoek overigens dankbaar gebruik van de naspeuringen door de katholieke geleerde Gijsbertus Lap van Waveren, die een eeuw eerder alles wat hij in de Utrechtse archieven over Adrianus kon vinden had verzameld, zonder dat het toen tot een publicatie kwam.

Vijf eeuwen na Adrianus' pontificaat herinnert in zijn geboortestad niet veel aan hem. Het meest herkenbare Adrianusmonument in Utrecht is door hemzelf opgericht. Het is de monumentale residentie die hij voor na zijn terugkeer uit Spanje in 1517 liet bouwen in een bocht van de Kromme Nieuwegracht, op de resten van een oud stadsklooster. Het was indertijd het grootste privéhuus in de stad, een rijk bezit gefinancierd uit het fortuin dat Adrianus als raadsman van keizer Karel V had vergaard. Het is wrang dat hij zijn huis zelf nooit heeft kunnen zien omdat hij naar Rome werd geroepen. Later werd het tot Paushuize gedoopt. Buiten op de Pausdam vinden we sinds 2015 zijn standbeeld. Hier staat een verstilde kloosterling zonder opsmuk, gemodelleerd naar het schilderij van Jan van Scorel. Je moet zoeken naar Adrianus' naamplaatje.

In Museum Catharijneconvent is tot 13 november 2022 de kleine tentoonstelling *Paus Adrianus VI, wereldleider uit Utrecht* te zien, met daarin verschillende objecten die bij dit artikel zijn afgebeeld. Informatie: www.catharijneconvent.nl.

Literatuur

- Twan Geurts, *De Nederlandse paus. Adrianus van Utrecht 1459-1523* (Amsterdam 2017).
- René de Kam, *Paus Adrianus VI, een Utrechtse timmermanszoon op de Heilige Stoel. Rondwandeling door de Utrechtse binnenstad* (gemeente Utrecht 2009), ook via <https://erfgoed.utrecht.nl>.
- Ton H.M. van Schaik, 'Over naam en faam van Adriaan. De reputatie van paus Adrianus VI in zijn geboortestad', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (december 2015) p. 172-177.
- Michiel Verweij, *Pas de deux in stilte. De briefwisseling tussen Desiderius Erasmus en Paus Adrianus VI (1522-1523)* (Rotterdam 2002).

Het kantoor van de Joodse Raad van Utrecht, circa 1942.
Uiterst links Alex de Haas. JOODS HISTORISCH MUSEUM

Boekbespreking

Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943*. Boom uitgevers, Amsterdam 2022. ISBN 9789024444878. 424 blz., € 29,90.

Jim Terlingen, *De Joodse Raad van Utrecht*. Brave New Books, Utrecht 2022. ISBN 9789464488562. 356 blz., € 24,95.

De drie joodse mannen die in Utrecht mochten blijven

Dit voorjaar verschenen er boeken over de Joodse Raad in Amsterdam én die in Utrecht. Het landelijke overzichtswerk en de regionale studie vullen elkaar perfect aan. Bart van der Boom probeert zich in te leven in het optreden van de Raad vanuit het perspectief van toen; dat levert veel stof tot nadenken. Jim Terlingen wil geen oordeel vellen over het optreden van de Utrechtse Joodse Raad, maar zijn boek biedt een grote hoeveelheid nieuwe gegevens.

Ad van Liempt is historicus en journalist. Hij publiceerde veel over de Tweede Wereldoorlog.

Op 22 april 1943 moesten alle joden uit de provincies verdwenen zijn, zo had de bezetter bepaald. Voor de nog niet gedeporteerde joden waren er nog maar drie mogelijke verblijfplaatsen: de stad Amsterdam en de kampen in Vught en Westerbork. Die aankondiging was volgens Joodse Raad-voorzitter David Cohen 'een van de zwaarste slagen die wij hebben te incasseren gehad', zo schrijft historicus Bart van der Boom in zijn monumentale geschiedenis van de Joodse Raad, *De politiek van het kleinste kwaad*. Hij vermeldt dat er vanaf die dag in april 1943 nog maar drie joden

legaal in Utrecht mochten verblijven, één als bewaarder van de joodse begraafplaats en twee als vertegenwoordigers van de Joodse Raad in de provincie.

Wie dat waren, dat staat niet in zijn boek, daarvoor moeten we overschakelen naar het vrijwel gelijktijdig verschenen *De Joodse Raad van Utrecht*, geschreven door journalist-onderzoeker Jim Terlingen. Het is eigenlijk precies zoals het moet zijn: een overzichtswerk over de activiteiten en betekenis van de Joodse Raad voor Nederland, aangevuld door een regionale, fijnmazige studie over het lot van de joden in stad en omgeving. Bijzonder is het wel: er zijn vrijwel geen regionale Joodse Raden onderzocht, alleen die in Enschede kreeg

aandacht in een documentaire en een boek. Jim Terlingen vult dat hiaat op met gedegen, vaak heel precieze research naar de drie mannen die permissie kregen in Utrecht te blijven.

Jo van Gelder en Alex de Haas

Al voor oorlog speelde Jo van Gelder een vooraanstaande rol in de joodse gemeenschap van Utrecht, onder andere als leraar Hebreeuws en secretaris van de joodse gemeente. Door zijn aanstelling als bewaarder van de joodse begraafplaats aan het Zandpad kreeg hij een *Ausweis* die hem door de oorlog hielp. Toen hij in oktober 1944 toch werd opgepakt bij de grote razzia voor de *Arbeitseinsatz* moest hij spitten in de Achterhoek. Gedeporteerd werd hij niet - de laatste trein was toen al uit Westerbork vertrokken. En de bezettingsautoriteiten wisten niet wat ze aanmoesten met zijn *Ausweis* - zo'n exemplaar hebben ze nog nooit gezien.

Alex de Haas, de voorzitter van de Joodse Raad, als jurist altijd aangeduid als 'meester De Haas', mocht ook blijven. En ook hij overleefde de oorlog. Vermoedelijk was dat vooral te danken aan het feit dat hij over een paspoort van Ecuador beschikte, een document waaraan Duitsers hun vingers niet wilden branden. Het is eigenlijk een wonder dat De Haas ongemoeid werd gelaten. Eind september 1943 werden de twee voorzitters van de Joodse Raad voor Amsterdam, Cohen en Asscher, naar Westerbork afgevoerd in wat in joodse kring 'de laatste trein' werd genoemd. Op die 29e september werd de Joodse Raad feitelijk opgeheven en werd Amsterdam *judenrein* verklaard, maar de Utrechtse voorzitter De Haas ontsprong de dans. Hij besloot zelfs om zonder ster op straat te verschijnen, wat hem niet door iedereen in dank werd afgenomen.

Daarover is het een en ander te lezen in het boek *De Onderduikers* van Peter Hein uit 2014. Vader Hein zag vanuit zijn onderduikplek aan de Catharijnesingel de voorzitter geregeld langslopen en ontlofte dan bijna van woede. Dat was ook omdat Hein senior haast slaande ruzie met De Haas

had gekregen toen hij die vergeefs om een ontheffing voor transport naar Westerbork had gevraagd. Hein was hem bijna aangevlogen, waarna De Haas hem dreigde dat 'als hij niet onmiddellijk zou opdonderen, hij dezelfde avond nog op transport gesteld zou worden'. Vanaf dat moment beschouwde vader Hein de Joodse Raad-voorzitter als een verkapte nazi.

Maar er zijn ook tal van getuigenissen waaruit blijkt dat De Haas de belangen van joodse medeburgers zo goed mogelijk heeft behartigd. Hij zei hardop dat mensen zich aan de voorschriften moesten houden en oproepen tot 'evacuatie' moesten opvolgen, maar in het geheim adviseerde hij ook wel om onder te duiken. En toen De Haas bij een transport een keer op het treinstation verscheen om de slachtoffers te ondersteunen, werd hij door de *Sicherheitsdienst* gearresteerd en een dag vastgehouden. Na de bevrijding is er een politieonderzoek geweest naar zijn optreden en daar kwam hij ongeschonden uit: de politie adviseerde hem politiek betrouwbaar te verklaren. Na de oorlog ging hij weer een centrale rol spelen in wat er over was van de joodse gemeenschap in Utrecht. NIOD-specialist Hans van der Leeuw bleef het onverklaarbaar vinden dat De Haas tijdens de oorlog uit de handen van de nazi's was gebleven. Ze moeten me vergeten zijn, suggereerde De Haas zelf, en Van der Leeuw dacht dat dat wel eens zou kunnen kloppen.

Frits Elzas

De derde die mocht blijven was Frits Elzas. Hij had die positie vrijwel zeker te danken aan de speciale vaardigheid die hij het voorafgaande half jaar had ontwikkeld: onderhandelen met de jodenjagers van de Utrechtse politie over vrijlating van bemiddelde joden die waren opgepakt. Het ging daarbij vaak om forse bedragen, soms wel duizenden guldens. De leden van de betreffende politie-afdeling, de Centrale Controle, kregen al een premie voor elke jood die ze arresteerden, maar daar zagen

ze graag vanaf wanneer er veel grotere sommen geld te incasseren vielen als ze hun slachtoffers lieten gaan.

Over die activiteit van Frits Elzas, in 1914 in Winterswijk geboren als zoon van een leerfabrikant, was al het een en ander bekend. Hij komt voor in de strafdossiers van enkele Utrechtse agenten die na de oorlog veroordeeld zijn, en op basis daarvan schreef Erik Snel van theatergroep Aluin een van de *Maliebaanmonologen* over hem. In mei 2022 werd die rol nog op beklemmende wijze vertolkt door acteur Boris van Bommel; de onmogelijke keuze tussen samenwerken met jodenjagers en het mogelijk redden van onschuldige slachtoffers komt zelden scherper tot uiting dan in deze rol. Jim Terlingen heeft via speurwerk en interessante nieuwe bronnen het beeld van Frits Elzas enigszins kunnen bijstellen en verder kunnen inkleuren. Het was al bekend dat Elzas vooral onderhandelde met Jan Smorenburg, de chef van de afdeling Centrale Controle. Hij kon zelfs geregeld met Smorenburg meerijden naar Amsterdam; Elzas ging dan naar een vergadering van de

Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht en Smorenburg reed naar een vriendin in De Pijp die hem hielp bij het te gelde maken van gestolen goederen. Smorenburg liep in september 1943 tegen de lamp en werd door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd. Elzas had het idee dat hij toen zijn bescherming kwijt was en dook alsnog onder. Hij kon terecht bij de familie Straus aan het Oudkerkhof, waar de oudste dochter Marianne verliefd op hem werd. Zij hield een dagboek bij waaruit Terlingen rijkelijk kon putten. Het oorlogsverhaal van Frits Elzas wordt er alleen maar fascinerender van.

Het blijkt dat Smorenburg na zijn voorarrest weer op vrije voeten is gekomen, voor Elzas het sein om weer de straat op te gaan. Dat was een misrekening, want uiteindelijk werd hij op 28 augustus 1944 toch nog gearresteerd, volgens Terlingen door twee Amsterdamse politieagenten. Pure pech eigenlijk dat Elzas, met zijn ouders, naar Westerbork werd gebracht en vandaar naar Theresienstadt, in een van de allerlaatste transporten. Als hij twee weken later was gepakt, had hij niet meer gedeporteerd kunnen worden. Nu zat hij in de trein met meer dan 2.000 anderen, onder wie David Cohen, de voorzitter van de Joodse Raad voor Amsterdam. Elzas werd later doorgestuurd naar een buitenkamp van Auschwitz. Hij stierf in december 1944 in een ziekenhuis daar.

Frits Elzas heeft vooral verhalen achtergelaten. Een van de meest onwaarschijnlijke gaat over Martha de Haas, de zus van zijn Joodse Raad-collega Alex de Haas. Zij was opgepakt, maar wist in Amsterdam uit de Hollandse Schouwburg te ontsnappen en onderdak te krijgen in de buurt. Daarop heeft Frits Elzas naar politieman Smorenburg gebeld met de vraag of hij wilde helpen haar in veiligheid te brengen. En zo is het gebeurd: jodenjager Smorenburg reed in zijn dienstauto met Frits Elzas naar Amsterdam, haalde daar Martha de Haas op

LB	9/87510 29.8.44
ELZAS, Frits	U16/030891 Vak
	J. 12.11.77
<i>Wintkerkhof 13 de</i>	<i>12.11.77</i>
<i>Boonstraet 1bis</i>	<i>met - Heren 12.11.77</i>
17.7.14	Utrecht
Nederl.	Winterswijk
Lid. Soc. Boon. Comm. Vert. afd. Niet-Ned. Joden	
Vert. afd. Expositur Mrt 40	
J.R.No. 726 en 4	
gepaart wegens:	functie <i>Her. 4-4-44</i>
vroegere werkkring:	leerindustriëel <i>Z.O.Z.</i>
diploma's:	
indrukt:	zeer flink op Joodshh sociaal gebied. Behandelt alle politie-aangelegenheden
bijzonderheden:	
gezondheidstoestand: goed	
algen. opmerkingen:	<i>leerit Albersheim</i>
<i>24/8/42 JR</i>	<i>verklaring</i>

- < Alex de Haas op politiefoto's van 11 februari 1942. Hij werd toen verdacht van sabotage van deportaties, maar weer vrijgelaten. [NATIONAAL ARCHIEF](#)
- ↳ Joodse Raad-kaart van Frits Elzas met notitie 'zeer flink op Joodsch sociaal gebied. Behandelt alle politie-aangelegenheden'. [JOODSE RAAD CARTOTHEEK](#), [NATIONAAL ARCHIEF](#)
- > Het synagoge-complex aan de Springweg, waar de Joodse Raad gevestigd was.
- ↘ Voorzitter David Cohen van de Joodse Raad voor Amsterdam tijdens de razzia op het Olympiaplein, 20 juni 1943. [NIOD](#)

en bracht haar naar de Lange Nieuwstraat in Utrecht, zodat ze bij haar broer kon schuilen en daarna in het oosten van het land kon onderduiken. Na de oorlog hebben zowel Smorenburg als Martha de Haas dit verhaal bevestigd. Tegen de werkelijkheid valt niet op te fantaseren, blijkt maar weer.

Geen oordeel

Jim Terlingen schrijft in zijn nabeschuiving dat hij geen behoefte heeft om een oordeel te vellen over het optreden van de Utrechtse Joodse Raad. De jodenjagers en de verraders houdt hij medeschuldig aan de uitroeiing van de joden, niet degenen die onder onmenselijk zware omstandigheden de belangen van de joden probeerden te behartigen.

De schrijver van het boek over de Joodse Raad voor Amsterdam, Bart van der Boom, heeft zich wel in dit mijnenveld begeven. Hij probeert het optreden van de Raad te benaderen vanuit het perspectief van toen en alle wijsheid achteraf te vermijden. Daarmee praat hij niet alle acties van de Joodse Raad goed; hij markeert verschillende momenten waarop de voorzitters Cohen en Asscher een morele grens overstaken. Zo had men als uitgangspunt gekozen dat de Raad nooit zelf zou bepalen wie er op transport naar Westerbork (en verder) ging en wie niet. Maar toen in mei 1943 meer dan 7.000 joden hun *Sperre* (onthefving) op bevel van de nazi's verloren, besloot de Joodse Raad zelf te bepalen wie dat zouden zijn. En daarmee bepaalde de Raad in feite wie er op transport gingen. Telkens wanneer het erop aan kwam, kozen Cohen en Asscher voor 'het kleinste kwaad', telkens lieten ze de behartiging van de belangen van de gewone joden voorgaan. Dat werd hun al tijdens de oorlog door sommigen verweten, maar er was ook veel steun: dankzij hun aanblijven was er hulp voor de vertrekkenden, een goede rugzak, eten voor onderweg. In oktober 1943, toen de Joodse Raad was opgedoekt, schreef het verzetsblad *Vrij Nederland* nog tamelijk positief over de leiders van de joodse gemeenschap. Ze hadden door rekken, remmen, traineren en uitstellen geprobeerd althans een deel van de joden te bewaren 'tot de Engelsen zouden komen'. Maar die

kwamen niet, de oorlog duurde veel langer dan iedereen had verwacht en vooral gehoopt.

Van der Boom voegt eraan toe dat dergelijk positieve woorden over de Joodse Raad twee jaar later niet meer werden gehoord. De reden: inmiddels wist iedereen wat twee jaar eerder niet bekend was, namelijk dat vrijwel alle gedeporteerden direct na aankomst in Auschwitz en Sobibor werden vergast. Van der Boom: 'Uiteindelijk was de macht van de vervolger de macht van de gijzelnemer: hij dreigde gijzelaars te doden als men hem niet gehoorzaamde. Als men had geweten dat alle gijzelaars hoe dan ook werden omgebracht, had dat dreigement zijn kracht verloren.'

Het oordeel over de Joodse Raad werd later zó negatief dat Cohen en Asscher, die Theresienstadt hadden overleefd, op 6 november 1947 totaal onverwacht werden gearresteerd, op verdenking van medeplichtigheid aan massamoord. Dat gaf een schok in de hele samenleving; het Openbaar Ministerie werd bedolven onder kritiek en liet de twee voorzitters na een maand vrij. Later werden

ze buiten vervolging gesteld. Gerehabiliteerd zijn ze nooit. Bart van der Boom heeft aan de voortgaande discussie over hun verantwoordelijkheid een bijzondere bijdrage geleverd, die stof tot zeer langdurig nadenken biedt. Voor de kennis over de jodenvervolging in Utrecht is het boek van Jim Terlingen van groot belang. Het is in eigen beheer uitgegeven en dat is in zekere zin te betreuren: met de ordenende hand van een strenge redacteur had het boek voor de lezer aanzienlijk overzichtelijker kunnen worden. Dat neemt niet weg dat het een grote hoeveelheid nieuwe gegevens biedt. Daardoor wordt het beeld van wat er in Musserts 'Stad der Beweging' met de joden is gebeurd langzaam helder. Tegen de duivelse vernietigingspolitiek van de nazi's was geen instantie opgewassen, zeker de Joodse Raad niet.

Jo van Gelder, Alex de Haas en Frits Elzas komen ook voor in het recente boek *Joods Utrecht* van Els Boon en Han Lettinck. Zie hiervoor het Signalement op pagina 26.

Joods Utrecht in detail

Pas toen Utrecht in 1789 Joden toestond zich in de stad te vestigen, konden zij, te beginnen met een synagoge en een begraafplaats, een eigen gemeenschap ontwikkelen. De geschiedenis daarvan wordt levendig beschreven in een vuistdik boek dat een gedetailleerd beeld schetst van het balanceren tussen integratie en assimilatie, de omgang met sluimerend en zich manifesterend anti-semitisme, de relatie met de niet-Joodse wereld en de interne verschillen en conflicten tussen orthodoxe, liberale, traditionele en later ook zionistische Joden. Met de Utrechtse Joodse gemeenschap als exemplaar krijgt de lezer, geholpen door een voorbeeldige begrippenlijst, een mooi beeld van de vele voorschriften en gebruiken die het alledaagse Joodse leven bepalen.

Het boek kent een deels chronologische, deel thematische opzet met een apart hoofdstuk over de 'Mediene' van Utrecht, het buitengebied met kleine Joodse gemeenschappen in Maarssen, IJsselstein, Vianen, Wijk bij Duurstede, Culemborg en Veenendaal. Utrecht-stad telde begin 19e eeuw zo'n 350 Joodse inwoners, een aantal dat geleidelijk groeide tot zo'n 11- à 1.200 in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Driekwart van hen zou de Tweede Wereldoorlog niet overleven. Door de overvloed aan feiten en feitjes - ieder (personeels)conflict wordt behandeld, geen bestuurslid blijft onvermeld - heeft het boek soms meer het karakter van een kroniek dan van een geschiedenis op hoofdlijnen. Het streven naar volledigheid wordt anderzijds weer teniet gedaan door een nogal arbitraire eindgrens van 1960 waardoor helaas de meest recente zestig jaar Joods Utrecht onbehandeld blijft. Die bezwaren nemen niet weg dat *Joods Utrecht* een waardevolle en rijke toevoeging vormt aan de immer uitdijende historische Utrechtbibliotheek.

Els Boon en Han Lettinck, Joods Utrecht. Utrecht, Uitgeverij Matrij, 2022. ISBN 978-905345-584-5. 652 blz., € 49,95.

Leven in Utrechtse volksbuurten

Het Volksbuurtmuseum in Utrecht stelt zich onder andere tot taak het alledaagse leven van bewoners van volksbuurten te documenteren. In de jaren negentig werden al eens 250 inwoners van Wijk C geïnterviewd. De afgelopen jaren zijn daar interviews met 101 Utrechtse en Utrechtenaren uit verschillende wijken aan toegevoegd. Zij kregen vragen voorgelegd over hun kinder-, school- en puberteitsjaren, werk, huwelijk en gezin, geloof en idealen. Dat zijn ook de thema's van de hoofdstukken in het boek dat Adrienne Dercksen en Ingeborg Hornsveld samenstelden op basis van al het interviewmateriaal.

Ook voor wie niet in een volksbuurt of niet in Utrecht opgroeide, zullen de verhalen over schaarste op allerlei gebied tot begin jaren zestig en de groeiende welvaart daarna veel herkenning oproepen. Hetzelfde geldt voor de verzuilden samenleving die in hoog tempo ontzuilde en voor de metamorfose die wijken als Lombok, Wittevrouwen, Zuilen, Overvecht en Kanaleneiland de laatste vijftig jaar hebben doorgemaakt. Het zullen vooral komende generaties zijn die met verbazing zullen lezen hoe het leven van hun (over)grootouders eruit zag. Maar misschien hebben zij dan al een nieuwe invulling

gegeven aan de onderlinge betrokkenheid en saamhorigheid die veel volksbuurten ooit kenmerkten. *Adrienne Dercksen en Ingeborg Hornsveld, Het leven in de volksbuurt 1945-1990. Verhalen en levenslessen van meer dan honderd mensen. Alphen aan den Rijn, Uitgeverij Betelgeuze, 2022. ISBN 978-90-8708-101-0. 198 blz., € 24,95.*

Tweemaal Truus van Lier

Met een standbeeld, een tv-documentaire, een plaquette, een Stolperstein en twee boeken heeft de Utrechtse verzetsvrouw Truus van Lier (1921-1943) alsnog een prominente plaats in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog gekregen. Van Lier was lid van de verzetsgroep CS-6, schoot in september 1943 de Utrechtse NSB-politielid G. Kerlen dood, werd verraden, op transport gezet naar Sachsenhausen en daar gefusilleerd.

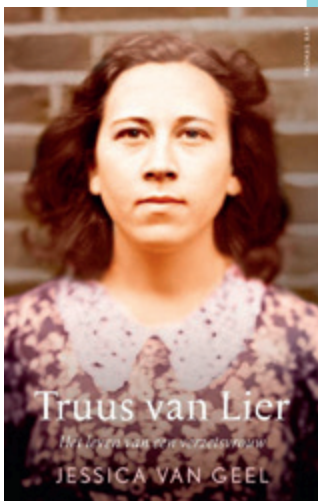
Wie het levensverhaal van Truus van Lier wil beschrijven heeft weinig directe bronnen tot zijn beschikking en al helemaal geen egodocumenten. De auteurs van de twee dit jaar verschenen boeken lossen dat probleem op heel verschillende manieren op. Van Domselaar en Van Diggelen beperken zich tot de feiten die ze boven water kregen, waardoor hun boek bescheiden van omvang bleef. Dat had voor de uitgever geen reden hoeven zijn om de illustraties zo klein af te drukken dat de meeste gereproduceerde documenten onleesbaar zijn. Jessica van Geel baseert zich op uitgebreid (contextueel) onderzoek, maar stond zichzelf tegelijkertijd toe 'om Truus en anderen dialogen en gedachten toe te schrijven' en informatie over andere 'vrouwen in vergelijkbare situaties' te gebruiken. Dat gebeurt in zo'n ruime mate dat het resultaat eerder een vlot geschreven *vie romancée* is dan een echte biografie. *Kees van Domselaar en Michiel van Diggelen, Truus van Lier. Van schoolmeisje tot verzetsvrouw. Utrecht, Uitgeverij IJzer, 2022. ISBN 978-90-8684-252-0. 95 blz., € 17,50.*

Jessica van Geel, Truus van Lier. Het leven van een verzetsvrouw. Amsterdam, Thomas Rap, 2022. ISBN 978-94-004-0873-9. 335 blz., € 23,99.

Een boek als een pakhuis

De Vaartsche Rijn, gegraven in 1127 als verbinding van de stad Utrecht naar de Hollandse IJssel en vandaar naar de Lek, is een van de oudste kanalen van Nederland. Niet alleen als vaarverbinding speelde het kanaal tot eind 19e eeuw een belangrijke rol, maar ook als vestigingsplaats voor tal van bedrijven. Vooral de keramische industrie met steenovens en steenbakkerijen geleid door vele generaties Van Oort en hun opvolgers, vormde een constante bron van arbeid en inkomsten en maakte Utrecht tot een centrum van tegelproductie. De wandtegels werden wereldwijd geëxporteerd en zijn nu nog terug te vinden in onder andere de Baltische staten, Rusland, Portugal, Brazilië en Noord-Amerika. Dat het om een lucratieve handel ging, bewijzen de buitenplaatsen De Liesbosch en Rots-Oort en de huizen Rotswijk en Rotsenburg die de familie Van Oort langs de vaart liet bouwen.

Peter Sprangers, auteur van het nu verschenen boek over de Van Oorts, hun keramiekbedrijven en hun buitenplaatsen, is een onvermoeibaar speurder naar

alle details van de bedrijvigheid langs de Vaartsche Rijn. Resultaat van dat speurwerk is een boek dat in woord en beeld een pakhuis aan materiaal bevat, maar dat helaas geen toegankelijk verhaal vertelt voor de lezer die niet al goed thuis is in de geschiedenis, de techniek en de context van de Utrechtse keramische industrie. *Peter Sprangers, 250 jaar Rots-Oort aan de Vaartsche Rijn 1668-1918. Utrecht, eigen beheer, 2022. ISBN 978-94-6437480-3. 180 blz., € 22,50 (met gratis folder Wandelroute Rotsoord).*

Twaalf eeuwen Bunnik

Wie de hele geschiedenis van Bunnik wil beschrijven, komt er met twaalf eeuwen eigenlijk acht tekort. Al in de eerste eeuw na Christus bouwden de Romeinen hier immers het castellum Fectio langs de Rijn. De belangstelling van Jan M.G. Kleinpenning gaat echter vooral uit naar het meer recente verleden. Het eerste hoofdstuk over de periode tot begin 19e eeuw is grotendeels een samenvatting van eerdere studies, met name van rijksarchivaris Cees Dekker, die net als Kleinpenning lange tijd in Odijk woonde.

Als emeritus hoogleraar in de sociale geografie baseert Kleinpenning zich voor zijn boek behalve op bestaande literatuur op statische informatie van het CBS en verslagen en publicaties van het ministerie van Landbouw. Op basis daarvan geeft hij een nauwgezet beeld van de toename en samenstelling van de bevolking en de wijze waarop de inwoners in hun bestaan voorzagen. Was Bunnik lange tijd een dorp van zo'n 1.200 inwoners, tussen 1900 en 1947 groeide dat aantal naar ruim 2.500. Na de oorlog versnelde de groei en eind 1963 telde het dorp al meer dan 5.350 inwoners. Het jaar daarop ging Bunnik samen met Odijk en Werkhoven. Deze nieuwe gemeente Bunnik bestond in 1964 uit 8.700 inwoners en is sindsdien bijna in omvang verdubbeld. De meeste nieuwe huizen werden in die periode echter gebouwd in Werkhoven en Odijk. Het meest diepgravend gaat Kleinpenning in op het agrarisch bedrijf, dat tot ver in de 20e eeuw de voornaamste bestaansbasis vormde. Ook een aantal bekende Bunnikse bedrijven, zoals Vrumona, BOVAG en BAM komen uitvoerig aan bod, waarbij hij een deel van zijn informatie ontleent aan interviews. Dit boek vormt het laatste in een reeks van drie. Eerder liet Kleinpenning twee soortgelijke studies het licht zien over Odijk (2019) en Werkhoven (2020, in samenwerking met Johan van Impelen).

Jan M.G. Kleinpenning, Twaalf eeuwen Bunnik. Hoe woonplaats en bedrijvigheid veranderden. Odijk, eigen beheer, 2021. ISBN 978-94-6437011-9. 172 blz., € 19,-.

Ook verschenen

Ria Dubbeldam (eindredactie), **De Kromme Rijn vertelt. Thema 900 jaar waterbeheer. Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad, 2022. ISSN 2773-1960. 52 blz., gratis. Abonnement aanvragen via www.museumdorestad.nl/magazines.** Eerste van vier gratis magazines over de geschiedenis van de Kromme Rijnstreek. Naast bijdragen over de Lekdijk en de Langbroek aandacht voor de afdamming in 1122 van de Rijn bij Wijk bij Duurstede waarvoor in ruil de Domstad stadsrechten kreeg en nu zijn 900-jarig bestaan kan vieren. In volgende afleveringen: kastelen en landgoederen, fruitteelt, de Romeinen, en Dorestad en de Vikingen.

Luuk Huiskes, **Utrechtse kunstenaars. Utrecht, eigen beheer, 2021. ISBN 978-90-9035054-7. 158 blz. € 40,- (onder andere bij Broese, Steven Sterk en in de winkel van het Centraal Museum).** Prachtig fotoboek, tijdsdocument en collector's item in Utrechts magisch-realistische traditie met de portretten en korte biografieën van 67 hedendaagse Utrechtse kunstenaars.

Robert Mulder, **Groeten uit Utrecht. Honderd jaar veranderingen in de stad. Groningen, Uitgeverij kleine Uil, 2022. ISBN 978-9493170-71-1. 216 blz., € 29,95.** Fotoboek in groot formaat volgens beproefd procedé: 100 ongeveer 100 jaar oude stadsgezichten en daarnaast 100 foto's van dezelfde locatie anno nu. Bijzonder: de nauwkeurigheid in overeenkomende standpunten en beelduit-snedes en de selectie van foto's van heel gewone straten. In de leegte van het straatbeeld van toen valt op dat er niet alleen veel minder verkeer en minder groen was, maar dat het huidige woud aan verkeersborden en straatmeubilair volledig ontbrak.

Judith Schuil, **Vrouwen van Utrecht. Cultuurhistorische wandelgids. Amsterdam, Uitgeverij Orlando, 2022. ISBN 978-90-832-067-8-3. 143 blz., € 20,-.** Herziene en met nieuwe hoofdstukken aangevulde versie van *Beroemde vrouwen van Utrecht* (2016). Rondwandeling binnen de singels langs locaties die verbonden zijn met 22 bekende en minder bekende Utrechtse vrouwen.

Paula Swieringa, **Toen & Nu Utrecht. Deel drie. Utrecht, eigen beheer, 2022. ISBN 978-94-6437-487-2. 96 blz., € 17,50.** Alweer het derde boekje met een verrassende selectie oude Utrechtse foto's die de auteur in informatieve en grappige teksten vergelijkt met de huidige situatie op dezelfde locaties.

Jeroen Terlingen, **'Blijf gezond!' Het levensverhaal van Louis Hartlooper. Utrecht, Uitgeverij Ilzer, 2022. ISBN 978-90-8684-251-3. 207 blz., € 22,50.** Geen biografie, zoals de titel suggereert, maar een roman gebaseerd op het leven van de bekende Utrechtse filmexplicateur. Met foto's en een korte biografische schets.

Jan Vredenberg, **Erfgoed in Utrecht. Historische buitenplaatsen. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2022. ISBN 978-94-6148-107-8. 64 blz., € 12,95.** 'Utrechts' deeltje in de 12-delige serie *Erfgoed in Nederland* met korte beschrijvingen van verleden en heden van veertien buitenplaatsen.

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

ECHT UTRECHTS KINDERBOEK

20 verhalen over 20 plekken
door bekende Utrechtse kinderboekenschrijvers
Ter ere van 900 jaar Utrecht in 2022

€ 17⁹⁵

Koop
het boek en
steun kinderen
in Utrecht!

Van Oudegracht tot Spoorwegmuseum,
en van Galgenwaard tot Leidsche Rijn

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 720299 298590